

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ**

МЫРЗАБЕКОВА ГАУХАР СЕРИКОВНА

**СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ БАРЫСЫНДА КҮДІКТІНІҢ
СУБЪЕКТИВТІ ҚҰҚЫҚТАРЫН ТЕРІС ПАЙДАЛАНУЫ: ТҮСІНІГІ,
ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ**

**«7М12303-Құқық қорғау қызметі» (ғылыми және педагогикалық)
білім беру бағдарламсы бойынша
Ұлттық қауіпсіздік және әскери іс магистрі дәрежесін алуға
магистірлік диссертация**

Ғылыми жетекші:

АЗП кафедрасының доценті

з.ғ.к., әділет кеңесшісі

А.А.Ешназаров

Магистрант:

полиция капитаны

Мырзабекова Г.С.

Қосшы, 2021 ж.

ТҮЙІНДЕМЕ

Диссертациялық зерттау жұмысы кіріспеден, негізгі екі тараудан, бес бөлімнен, қортындыдан және пайдаланылған дереккөздердің тізімінен тұрады. Ғылыми жұмыстың маңыздылығы зерттеудің негізгі тұжырымдары мен қортындылары, сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында күдіктінің субъективті құқықты теріс пайдалануының теориялық және тәжірибелік мәселелерінің күрделі қиындықтарын шешу болып табылады. Ғылыми зерттеу нәтижесінде жалпы құқықты теріс пайдалану тұжырымдамасы қалыптасты, сол тұжырымдаманы қылмыстық құқық саласында заңдастыру ұсынылады. Диссертациялық зерттеу жұмысының тұжырымдамаларын заңдастырып, құқық қорғау органдары қызметінде, ғылыми-зерттеу қызметінде пайдалануға болады.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная исследовательская работа состоит из введения, двух основных глав, пяти разделов, заключения и списка использованных источников. Значимость научной работы состоит в том, что основные выводы исследования, решение сложных проблем теоретических и практических данных злоупотребления подозреваемым субъективным правом в ходе досудебного расследования. В результате научного исследования сформировалась концепция злоупотребления общим правом, которую предлагается легализовать в сфере уголовного права. Концепции диссертационного исследования могут быть легализованы и использованы в деятельности правоохранительных органов, а так же научно-исследовательской деятельности.

RESUME

The dissertation research work consists of an introduction, two main chapters, five sections, a conclusion and a list of sources used. The significance of the scientific work lies in the fact that the main conclusions of the study, the solution of complex problems of theoretical and practical data on the abuse of a suspect's subjective right in the course of a pre-trial investigation. As a result of scientific research, the concept of abuse of common law was formed, which is proposed to be legalized in the field of criminal law. The concepts of the dissertation research can be legalized and used in the activities of law enforcement agencies, as well as research activities.

МАЗМҰНЫ:

КІРІСПЕ.....	5-12 бет
1. СУБЪЕКТИВТІ ҚҰҚЫҚТЫ ТЕРІС ПАЙДАЛАНУ ҰҒЫМЫНЫҢ ІС ЖҮРГІЗУ ЗАҢНАМАСЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ	
1.1. Қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдалану түсінігі және оның белгілері.....	13-25 бет.
1.2. Субъективті құқықты теріс пайдалану ұғымының пайда болуы, шет елдердің заңнамасында дамуы.....	25-41 бет.
2. СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ БАРЫСЫНДА ҚОРҒАЛУШЫ ТАРАПТЫН СУБЪЕКТИВТІ ҚҰҚЫҚТАРЫН ТЕРІС ПАЙДАЛАНУ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЕҢСЕРУ ЖОЛДАРЫ.	
2.1. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында субъективті құқықты теріс пайдалану түрлері.....	42-63 бет.
2.2. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында субъективті құқықты теріс пайдаланудың алдын алу және жолын кесу.....	63-77 бет.
2.3. Күдіктінің қылмыстық іс материалдарымен танысу кезеңінде субъективті құқықтарды теріс пайдалануы, олардың алдын алу және жолын кесу.....	77-89 бет.
ҚОРТЫНДЫ.....	90-97 бет.
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ.....	97-104 бет.
ҚОСЫМША.....	105-106 бет.

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР	Қазақстан Республикасы
ҚР ҚК	Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі
ҚР ҚПК	Қазақстан Республикасы Қылмыстық процестік Кодексі
ГАК	Германия Азаматтық кодексі
ЩАК	Щвейцария Азаматтық кодексі
АПК	Азаматтық процестік кодекс
АҚШ	Америка құрама штаттары
ЕСРСН	Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соты
ГҚПК	Германия қылмыстық процестік кодексі
ЩҚПК	Щвейцария қылмыстық процестік кодексі

КІРІСПЕ

Ғылыми зеттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Әр мемлекетте адам құқықтары мен бостандықтары бірінші сатыда тұрады, оны қорғау сол мемлекеттің міндеті. Біздің елімізде де адам мен азаматтардың құқықтары жоғарғы құндылық болып табылады, ол Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес танылады және оларға кепілдік беріледі. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумасынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады деп көрсетілген[1]. Республиканың азаматтары өздерінің азаматтығына орай құқықтарға ие болып, міндеттер атқарады. Міндеттердің атқарылуы арнайы заңнамалармен реттеледі және қорғалады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылдың 15- қаңтарында өткен VII шақырылымдағы Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзінде «Біздің басты мақсатымыздың бірі – адам құқықтарын толық қорғау»-, деп көрсетті [2]. Әрине, жоғарыда айтып кеткеніміздей адам құқықтарын қорғау әр мемлекеттің міндетті. Ол міндеттер еліміздің Конституциясында да айқын көрсетілген. Ал сот процесіне қатысушылардың құқықтары Конституциямен қоса Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодекісінде (әрі қарай ҚР ҚПК) кең ауқымда бекітілген. Оны қорғау құқық қорғау органдарына жүктелген. Бірақ заңнамамен берілген құқықтардың белгілі бір шеңберде жүзеге асырылуы негізделмеген. Сол себепті қылмыстық сот өндірісіне қатысушылардың заңнамада көрсетілген субъективті құқықтарын теріс пайдалануы тәжірибеде орын алып жатады.

ҚР ҚПК-не сәйкес әр қылмыстық іс қатысушыларының өзіне жүктелеген құқықтары мен міндеттері бар. 2015 жылы ҚР ҚПК-де заң шығарушы органдарымен қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтарының аясы біршама кеңейтілді, бірақ, іс жүзінде осы құқықтардың белгілі бір шеңберде жүзеге асырылмады. Барлық жағдайларда оларды іске асырудың негіздері мен шарттарын айқындамай, басқа құқықтарға кепілдік беретін нормаларды өзгертудің нақты тәртібін қарастырмады. Сол себептен қылмыстық сот өндірісіне қатысушылар заңнамада көрсетілген құқықтарын теріс пайдалану тәжірибеде көптеп кездеседі. Ол өз кезегінде қылмыстық істерді тергеуде әртүрлі мәселелер туындауына әкеп соғады. Әсіресе сотқа дейінгі тергеп-тексеру амалдарын жүргізу кезінде көп деген жағдайда қорғау тарапынан өздеріне берілген құқықтарын өздерін ақтап алу мақсатында теріс пайдалану фактілері белең алған. Оны көп жағдайда қорғалу тактикасы деп қарастырып жатады, бірақ сол күдіктінің субъективтік құқықтарын теріс пайдалануы тергеп тексеру амалдарын толық қанды жүргізуге кедергі жасайды. Бұндай кедергілердің алдын алу мақсатында тақырыпқа сәйкес шет елдерде «субъективті құқықты теріс пайдаланудың» қылмыстық процесте қолданылуын зерттеп, салыстыртыру жүргізу арқылы отандық заңнамаға бұл ұғымды еңгізу.

Ғылыми зерттеу тақырыбының өзектілігі. Жалпы «субъективті құқықты теріс пайдалану» сонау Ежелгі Рим құқықтық дәуірінен бастау алады. Әрине ол заманда нақты қалыптасқан ұғым болмады, бірақ дерек көздерінен құқықты теріс пайдалану әрекеті болғанын байқаймыз. Бұл ұғым тек бертін келе, қорғау құқығының дамуына байланысты пайда болған ұғым.

Шет елдерде құқықты теріс пайдалану феномені заңгер-ғалымдардың ғылыми зерттеулерінің тақырыбына және пікір-талас тақырыбына айналғанына ширек ғасырдан астам уақыт болды. Дегенмен, ғалымдардың нақты бір тоқтамға келмеуін, әлі күнге дейін бұл ұғымның құқық саласына еңгізілмегені айқын көрсетеді. Субъективті құқықты теріс пайдалану ұғымы отандық құқық саласында қалыптаспаған және зерттелмеген. Бұл әрине құқық саласында осы субъективті құқықты теріс пайдалану жоқ деген сөз емес, құқықты теріс пайдалану құқықтың әр саласында бар. Тек оған құзырлы органдар көз жұма қарайды. Себебі біздің заңнамада «құқықты теріс пайдаланудың» жолдарын шешпек түгілі, ондай ұғым мүлдем жоқта. Сол себептен онымен қалай күресі керек, қалай алдын алу керек екендігі көрсетілмеген. Бұл әрине қудалау органдарында үлкен кедергі болып табылады.

Айта кету керек, құқықты теріс пайдалану мәселесіне көзқарастар құқықтық ойдың тарихи дамуы барысында, әртүрлі дәуірлерде және әртүрлі мемлекеттерде өзгерді, біреудің мүдделеріне нұқсан келтіру үшін құқықтарды жүзеге асыру заңмен тікелей тыйым салынды немесе заңға бей-жай қарамады. Алайда, құқықтың ежелгі ескерткіштерінде мұндай әрекеттердің құқықтық тәртіп үшін қауіптілігі туралы мәліметтер табылып, оларды жасағаны үшін жауапкершілік белгіленеді. Сондықтан құқықтарды теріс пайдаланудың тарихи аспектілерін және оларды теріс пайдаланудан құқықтық қорғау тетігін қарастыру бүгінгі күні өте маңызды.

Азаматтық институттардың ғасырлар бойғы дамуы кезінде құқықтарды теріс пайдалану орын алғанын тексеру қиын емес. Құқықты теріс пайдалануды құрайтын мінез-құлықтың сапалық сипаттамаларын анықтау және осы құбылыс туралы қазіргі идеяның бұрын пайда болған көзқарастармен қаншалықты байланысы бар деген сұраққа жауап беру әлдеқайда қиын.

Біздің күнделікті өмірімізде қазіргі уақытта құқықты теріс пайдалану жағдайларының саны айтарлықтай өсті. Сонымен қатар, мұндай өсудің себебін анықтау өте қиын. Моральдық нормалардың мәнін екіұштылықпен түсіну және мойындау, мемлекет қорғайтын заңмен берілген субъективті құқықты тағайындау, қолданыстағы заңнамада қайшылықтар мен олқылықтардың болуы нәтижесінде құқықты теріс пайдалану мүмкіндігі жоққа шығарылмайды. Құқықты теріс пайдалануды құрайтын мінез-құлықтың сапалық сипаттамаларын анықтау және осы құбылыс туралы қазіргі идеяның бұрын пайда болған көзқарастармен қаншалықты байланысы бар деген сұраққа жауап беру әлдеқайда қиын. Алайда, қоғамдық қатынастар әділ құқықтық реттеуді талап етеді. Заң ғылымдарының міндеті-мемлекетке құқықтық реттеу тетігінің қолданылуын қисынды және негізді жүзеге асыруға көмектесу.

Жеке адамға қатысты құқықтық реттеудің жалпы рұқсат етілген әдісінің үстемдігіне байланысты қылмыстық іс жүргізу заңнамасында теріс қылықтың барлық нұсқаларын қарастыру және тыйым салу мүмкін емес. Тағы бір нәрсе күдіктіні, айыпталушыны қорғау құқығынан негізсіз шектеуге немесе айыруға әкелуі мүмкін. Бұл мәселе күдіктінің, айыпталушының өзінің іс жүргізу құқықтарын іске асыруының нақты мүмкіндігін қамтамасыз ету мақсатында субъективті құқықтарды теріс пайдаланудың алдын алу және жолын кесу тәсілдерін әзірлеуді қажет етеді.

Күдіктінің, айыпталушының өзіне берілген құқықтарды іске асыруын реттеу саласындағы құқықтық белгісіздікті, заңнамалық олқылықтарды еңсеру үшін қылмыстық іс жүргізу заңында қылмыстық іс жүргізудегі субъективті құқықты теріс пайдалану ұғымы мен белгілерін ашатын ережелер бекітілуі керек, күдіктінің, айыпталушының мінез-құлқына мемлекет тарапынан рұқсат етілген араласудың шектері анықталуы керек, бұл күдіктінің мінез-құлқын сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында теріс пайдалану ретінде анықтауға көмектеседі. Бұдан басқа, теріс қылықтың алдын алу мен жолын кесудің нақты тәсілдерін және қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау шартымен оларды қолдану тетігін көздеу керек.

Тақырыптың зерттеу деңгейі мен ғылыми зерттеулермен байланысы. Бұл мәселені толық зерттеу үшін заңды түсінудегі прогрессивті дәуірлерге назар аударып отырып, тарихи құқықтық материалдарды таңдау қажет. Сондай-ақ, құқықты теріс пайдалану аспектісін дәйекті талдау үшін келесі кезеңдерге тоқталу керек: алғашқы еуропалық кодификацияның басынан ХІХ ғасырдың соңына дейінгі уақыт; кеңестік даму кезеңінің отандық өркениеті, тәуелсіз мемлекеттің іс жүргізу процесіндегі құқықтық реттелуі.

Субъективті құқықты теріс пайдалану мәселесін кеңес ғылымындағы революцияға дейінгі кезеңде К. Н. Анненков, В.П. Доманжо, И.А. Покровский қарастырған, алайда М. М. Агарков, М.И.Бару, В.П.Грибанов бұл салада неғұрлым іргелі зерттеулер жүргізді.

Айта кету керек, отандық ғылымда бұл тақырып аз зерттелген, зерттелгеннің өзінде тек азаматтық құқықты теріс пайдалану мәселелері зерттелген, сонымен қатар зерттеулердің көпшілігі негізінен Ресей ғалымдарының еңбектеріне негізделген. «Құқықты теріс пайдалану» мәселесі негізінен азаматтық құқық шеңберіндегі кешенді тәсілде келесі ғалымдармен А.Г.Диденко, Г.А.Жайлин, Ю.Г. Басин, М.К.Сулейменовтермен қарастырылған. Отандық заң ғылымының құқықты теріс пайдалануды зерттеуге деген қызығушылығы негізінен қолданбалы сипатқа ие және құқықтық реттеудің, саланың, құқықты жүзеге асырудың немесе пайдаланудың практикалық қажеттіліктеріне байланысты. Мұның салдары-бұл құбылысты зерттеу ғалымдардың-салалық заң ғылымдарының еңбектерінде кездеседі.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы саласында қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың құқықтарын іске асыру тәртібінде құқықты теріс пайдалануға байланысты мәселелер В.А.Азаров, О.И.Андреева, Ф.Н.Багаутдинов, К.М. Баева,

М.О.Баева, О.Я.Баев, Л.В.Головко, С.А.Гордейчик, В.Н.Григорьев, О.И. Даровских, С.М. Даровских, А.Б.Диваев, Д.В.Емельянов, О.А.Зайцев, Л.Д. Калинин, П.А.Колоколов, Е.А.Маркина, П.Г.Марфицин, А.В.Матвеев, Д.М.Нурбаев, С.А.Пашин, С.В.Романов, сияқты орыс процессуалистерінің еңбектерінде қаралды. Өкінішке орай отандық процессуалистермен бұл тақырып зерттелмеген.

Орыс ғалымдарымен қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың жол берілмейтін, лайықсыз мінез-құлқының, оның ішінде олардың өз құқықтарын теріс пайдалануының жекелеген аспектілері зерттелген. Атап айтқанда, В.С. Вепревтің «Қылмыстық іс жүргізу жауапкершілігінің негіздері» (Челябинск, 2006 ж.) [3], О.И. Даровскихтің «Ресейдің қылмыстық іс жүргізуіндегі құқықты теріс пайдалану» (Челябинск, 2013 ж.) [4], О.В.Желева «Алдын ала тергеу барысында айыпталушылардың субъективті құқықтарын теріс пайдалануы: түсінігі, түрлері және оның алдың алу жолдары» (Томск 2018 ж.) [5], т.б.

Әрине, жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектері қылмыстық іс жүргізу ғылымының дамуына айтарлықтай үлес қосты. Сонымен бірге, осы уақытқа дейін құқықтық қатынастарды құқықтық реттеу әдістері, мемлекеттің белгілі бір құқықтық отбасына жататындығы, қарастырылып отырған категорияның материалдық және процессуалдық заңнамада көрсетілуі әлі уақытқа дейін ақсап тұр. Оған себеп отандық ғылымда «субъективті құқықты теріс пайдалану» категориясының қалыптасуы мен дамуы мәселелері жан-жақты зерттелмегені деп ойлаймыз. Қорғалушы тараптың субъективті құқықты теріс пайдалану тәсілдеріне, оны еңсеру жолдарына жүйелі талдау жүргізілген жоқ, бұл осы зерттеуге объективті қажеттілік туғызады.

Ғылыми зерттеудің объектісі. Зерттеу объектісі теріс мінез-құлық белгілері бар күдіктінің немесе оның қорғаушысының субъективті құқықтарын іске асыру процесінде сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында туындайтын, дамитын және тоқтатылатын қылмыстық іс жүргізу қатынастарынан тұрды. Сонымен қатар құқықты теріс пайдаланудың мәнін, белгілерін және басқа да заңды маңызды сипаттамаларын анықтау мәселелеріне қатысты құқықтық доктрина.

Ғылыми зерттеудің пәні. Зерттеу пәні сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында күдіктінің немесе оның қорғаушысының құқықтарын іске асыру тәртібіне қатысты қылмыстық іс жүргізу құқығының нормаларын, құқықты қолдану практикасын, сондай-ақ зерттелетін мәселе мен оның жекелеген аспектілеріне арналған теориялық ғылыми ережелерді қамтиды.

Ғылыми зерттеу жұмысының мақсаттары мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты-қылмыстық іс жүргізуде күдіктінің субъективті құқықтарын теріс пайдалануының табиғатын анықтап, оның салдарына құқықтық баға беру.

Осы көрсетілген мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды және шешілді:

- «субъективті құқықты теріс пайдалану» санатының қалыптасуы, даму кезеңдерін, оның ежелгі Римнің, алыс-жақын шет елдердің және кеңестік

кезеңдердің материалдық және процессуалдық заңнамасында көрініс табуының қалыптасуын анықтау және талдау;

- қылмыстық сот өндірісі барысында субъективті құқықты теріс пайдалану белгілерін анықтау және сипаттау;

- қылмыстық сот өндірісін жүргізуде «субъективті құқықты теріс пайдалану» ұғымының авторлық анықтамасын тұжырымдау, оны «өкілеттікті теріс пайдалану», «құқық бұзушылық», «заңды мінез-құлық», «заңды айналып өту» санаттарымен салыстыру;

- сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында субъективті құқықты теріс пайдалануға жол бермеу немес оны еңсеру жолдарын анықтау және талдау;

- сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында күдіктінің субъективті құқықтарын теріс пайдалану түрлерін анықтау және оларға сипаттама беру;

- сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында күдіктінің субъективті құқықтарын теріс пайдалануының алдын алу және жолын кесу жөнінде нақты ұсыныстар әзірлеу;

- Қазақстан Республикасында құқықты теріс пайдалануға тыйым салатын нормаларды іске асыру проблемаларын қарау;

- құқықты теріс пайдаланудың құқықтық салдарларының сипатын және Қазақстан Республикасының заңнамасына құқықтарды теріс пайдаланудан қорғау мүмкіндіктерін қарау.

Зерттеу әдістемесі мен әдістері. Зерттеу әдістері материалистік диалектиканың эмбебап әдісі және оған негізделген жалпы ғылыми (талдау, синтез, салыстыру, жүйелік әдіс, құрылымдық-функционалдық әдіс) және жеке ғылыми әдістер (ресми-құқықтық, тарихи-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық) болды.

Талдау, синтездеу және салыстыру әдістері субъективті құқықты теріс пайдаланудың құқықтық табиғатын, мәнін анықтау үшін, оны «билікті теріс пайдалану», «заңды мінез-құлық», «құқық бұзушылық», «заңды айналып өту» сияқты құқықтық санаттармен байланыстыру үшін қолданылды. Жүйелі және құрылымдық-функционалдық әдістер қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты, оның ішінде күдіктінің немесе оның қорғаушысының құқықты теріс пайдалану белгілерін, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында осы мінез-құлықты еңсеру тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді. Тарихи-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық әдістер субъективті құқықтарды жүзеге асыру тәртібін, күдіктінің субъективті құқықтарын теріс пайдалану түрлерін, Ежелгі Римде, алыс-жақын шет елдерде, және кеңестік кезеңдерде субъективті құқықтарды жүзеге асырудың жосықсыз формаларына қатысты алдын-алу және жолын кесу әдістерін зерттеу үшін қолданылды. Құқықтық әдіс қылмыстық іс жүргізу қатынастарында күдіктінің субъективті құқықтарын жүзеге асыру тәртібін реттейтін нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерінің мазмұнын талдау үшін қолданылды.

Ғылыми зерттеудің нормативтік-құқықтық негізі. Ғылыми диссертациялық зерттеудің нормативтік-құқықтық және эмпирикалық базасын

Қазақстан Республикасының Конституциясы, ҚР Қылмыстық кодексі және ҚР қылмыстық-процестік кодексі, сонымен қатар Қарағанды қаласы, Октябрь ауданы сот мұрағатының, Теміртау қаласы сот мұрағатының қылмыстық істер жиынтығы, ҚР заңдары мен басқа да заңнамалық актілері құрады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдалану ұғымы мен белгілерін анықтауға бағытталған теориялық ережелер кешенін, субъективті құқықты теріс пайдалану белгілері бар күдіктінің және оның қорғаушысының мінез-құлқына мемлекет тарапынан рұқсат етілген араласудың шектерін және сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында қорғалушы тараптан субъективті құқықтарды теріс пайдаланудың алдын алуға және жолын кесуге бағытталған ұсыныстар жиынтығын тұжырымдаудан тұрады. Сондай-ақ, диссертациялық жұмыста субъективті құқықтарды теріс пайдалану мәселесі бойынша шет елдердің доктринасы мен заңнамасына кешенді салыстырмалы талдау жүргізілді. Сонымен қатар, пайдаланылған дереккөздердің кеңдігі Қазақстан, Ресей, Еуропа заңнамасында субъективті құқықтарды теріс пайдалануға жол бермеу принциптері мен нормаларын түсінудегі ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік берді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Қылмыстық іс жүргізудегі субъективті құқықты теріс пайдалану қылмыстық іс жүргізу қатынастарына қатысушының заңсыз да, заңды да мінез-құлыққа жатпайтын құқықтық мінез-құлқының дербес түрі болып табылатындығын негіздейтін қосымша дәлелдер ұсынылды.

2. Қылмыстық сот ісін жүргізуде күдіктінің субъективті құқықтарын теріс пайдалануы дегеніміз - заңмен белгіленген құқықтарын әділ сотқа қарсы және басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтіре жосықсыз жүзеге асыруы деген авторлық анықтама ұсынылады.

3. Қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдалану белгілерінің жүйесі: а) қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастарына қатысушыда өзінің заңды мүдделерін қорғау үшін ұсынылған, мемлекет кепілдік берген ықтимал мінез-құлық шарасы ретінде нақты субъективті құқықтың болуы; б) басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіру; в) мемлекет тарапынан заң жүзінде құқықтарды шектеушіліктің болмауы.

4. Қылмыстық процеске қатысушылар бір-біріне деген құрмет көрсетіп, құқықтарға нұқсан келтірмеу әдістері қарастырылған. Бұл ретте адам бойындағы адалдық, ар-ождан деген қасиеттерге назар аударылды, сол мақсатта ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің процестік қағидаттарына, «адалдық қағидатын» еңгізу ұсынылады, яғни ҚР ҚПК 14-1 бабы «Адалдық қағидаты».

1. Қылмыстық іс қатысушылары өздерінің барлық құқықтарын адал пайдалануға тиіс.

2. Қылмыстық іс қатысушылары өзге тараптардың құқықтарына нұқсан келтірмеуге міндетті.

Процестік адалдық қылмыстық-процестік заңнамада танылуға және нормативтік анықтамаға ие болуға тиіс. Әр қылмыстық процеске қатысушы «Өз міндеттерін адал атқару» деген анықтаманың болмау фактісін заңнамадағы олқылық ретінде қарау қажет. ҚР ҚПК бойынша қылмыстық процеске қатысушылар өздеріне берілген құқықтарын теріс пайдаланбай, құқықтарын адал іске асыруды қамтамасыз етіп, сонымен қатар мемлекет пен оның құқықтық органдарының қатысушыларының заңды жүзеге асыру шарттары мен тәртібін сақтап, адал процес жүргізуін кепілдендіреді.

5. Қылмыстық іс қатысушыларының бәрі жалған көрінеу айғақ бергені үшін қылмыстық жауапкершілікке жартылады, ал күдіктіні бұндай жауапкершілікке тарту қарастырмаған, осы жағдайды пайдаланып күдікті тергеу барысында жалған айғақ беріп, тергеу органын адастырады. ҚР ҚПК-нің 64-бабы, 9- бөлім, 8- тармақшасында күдікті айғақ беруден бас тартуға құқылы деп көрсетілген, мәжбүрлі түрде айғақ алу заңнамада қарастырылмаған. Әрине бұл күдіктінің субъективті құқығы, бірақ күдікті айғақ беруге келіссе қаншалықты шынайы айғақ беретіні белгісіз, себебі, күдікті көрінеу жалған айғақ бергені үшін заңға сәйкес қандайда бір жауапкершілікке тартылмайды. Сол себепті егер күдікті тергеу барысында жалған айғақ беріп, ол кейін тергеу органымен анықталып жатса, күдіктінің бұл әрекетін «қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жай деп қарастыру керек» және бұны ҚР ҚК 54-бабына қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар тізіміне енгізу керек.

Диссертациялық зерттеудің теориялық маңыздылығы, ондағы тұжырымдар мен ұсыныстар қылмыстық процесегі субъективті құқықты теріс пайдаланудың мәні мен белгілерін, күдіктінің мінез-құлқына мемлекет тарапынан рұқсат етілген араласудың шектерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ күдіктінің мінез-құлқын теріс пайдалану ретінде анықтауға байланысты ғылыми мәселелерді шешуге ықпал етеді. Бұл отанымыздың қылмыстық іс жүргізу ғылымының ережелерін дамытады және қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдалануға байланысты мәселелерді одан әрі зерделеудің бастапқы нүктесі бола алады.

Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы қорғалушы тараптын субъективті құқықтарды теріс пайдалану жағдайларының алдын алу және жолын кесу мақсатында қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру кезінде оның нәтижесінде тұжырымдалған ғылыми ережелерді, тұжырымдар мен ұсынымдарды пайдалану мүмкіндігі бар. Тек бұнымен ғана шектеліп қалмай бұл тұжырымдамаларды сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын органдардың және соттың құқықты қолдану қызметінде, «Қылмыстық процесс» курсына оқыту кезінде, көрсетілген пән бойынша оқу-әдістемелік кешендер мен құралдарды дайындау кезінде де қолдануға болады.

Ғылыми зерттеу нәтижесінде ұсынылған тұжырымдамалар келесі жұмыстарда көрініс тапты:

1. ҚР Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының «Қазіргі заң ғылымдарының дамуы: теория және практика» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материал жинағында жарияланған «Күдіктінің қылмыстық процесте қорғану құқығын теріс пайдалануы» тақырыбындағы ғылыми мақала (1 том 226-231 бет).

2. Атырау қаласы Kazconf media ұйымының «Ғылыми зерттеулердің басым бағыттары: талдау және басқару» атты халықаралық ғылыми конференциясының материалдар жинағында жарияланған «Сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында күдіктінің субъективті құқықтарын теріс пайдалануы» тақырыбындағы ғылыми мақала (1 том 79-84 бет).

Сондай-ақ, зерттеу тақырыбы аясында қылмыстық заңнамаға өзгеріс енгізу жөніндегі ұсыныстар құқық қорғау органдарымен талқылынып, бұл бағыттағы ұсыныстарды тәжірибеге енгізу туралы акт қабылданды.

Диссертация құрылымы мен көлемі. Диссертациялық жұмыстың құрылымы қойылған мақсат пен міндеттермен анықталған. Диссертацияда аталған сауалдар құрылымдық-логикалық тұрғыдан байланысты болып келеді және құқықты теріс пайдалану ұғымын толық ашады. Диссертация кіріспеден, екі тараудан, бес бөлімнен, қортындыдан және пайдаланылған дереккөздер тізімінен тұрады.

I. СУБЪЕКТИВТІ ҚҰҚЫҚТЫ ТЕРІС ПАЙДАЛАНУ ҰҒЫМЫНЫҢ ІС ЖҮРГІЗУ ЗАҢНАМАСЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ

1.1. Қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдалану түсінігі және белгілері.

Субъективті құқық - бұл субъектіге өз мүдделерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін заңмен немесе құқықтық актілермен көрсетілетін мінез-құлқық өлшемі. Субъективті құқық - белгілі бір игілікке, құндылыққа қол жеткізу үшін субъектінің, тұлғаның кез-келген қызығушылығын қанағаттандыру құралы. Бұл қызығушылықпен мүдделерін қанағаттандыру мақсатында кейбір субъектілер заңмен берілген мүмкіндіктерін теріс пайдаланып жатады. Бұндай жағдай сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында көбінесе қорғалушы тараптан байқалып жатады.

Жалпы субъективті құқыққа анықтама беретін болсақ, бұл- мемлекеттің адамдардың мүддесін қанағаттандыру мақсатында құқықтық нормалармен адамдарға берген мүмкіндіктері. Ал осы мүмкіндіктерді теріс пайдалану арқасында «субъективті құқықты теріс пайдалану» ұғымы пайда болды. Яғни бір ғасырға жуық уақыттан кейін ғана құқықты теріс пайдалану ұғымы қылмыстық процеске келді. Бұл қорғау құқығының дамуына байланысты пайда болған ұғым. Субъективті құқықты теріс пайдалану уәкілетті субъектінің заңсыз мінез-құлқының ерекше нысаны болып табылады.

Субъективті құқықты теріс түрде жүзеге асыру үшінші тұлғаға, мемлекетке және құқықтың өзге де субъектілерінің құқықтарына зиян келтіреді. Күдіктінің, айыпталушының, қорғаушының құқықтарының саны мен сапасының артуы, өкінішке орай, кейде бұл құқықтарды теріс пайдалануға, яғни оларды заңды мүдделерде емес, керісінше әділеттілікке зиян келтіру үшін пайдаланады.

Субъективті құқықты тәуелсіз құқықтық құбылыс ретінде теріс пайдалану ғасырлар бойы қалыптасқан және дамыған тарихқа ие, әр түрлі уақыт кезеңдеріндегі жеке бас бостандығының шектеу, субъективті құқықтарды жүзеге асыру ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Субъективті құқықты теріс пайдалану уәкілетті субъектінің заңсыз мінез-құлқының ерекше нысаны болып табылады. Адамның заңға қарама-қайшы жасаған әрекеті (әрекетсіздігі) тікелей оның мінез-құлқына байланысты. Адамның мінез-құлқын реттеу немесе тежеу басқа тұлғаға мүмкін емес, тек сол адам ғана өз мінез-құлқын реттей алады. Адам сол жағымсыз мінез-құлқын пайда көру мақсатында қолданса, үшінші тұлға одан зардап шегетіні ықтимал.

Субъективті құқық тұлғаның тәуелсіз құқығы болып, пайдаланылуға берілсе, оны қалайша теріс пайдалану мүмкін деген сұрақ әр адамның көкііне келуі мүмкін, әсіресе сот процесі кезінде, егер ол құқықтар заңмен көрсетілген болса. Сот процесі барысында заңмен көрсетілген құқықтарды теріс пайдалану келесі жағдайларда айқын орын алады. Мысалға: қылмыстық іс

материалдарымен танысу уақытын негізсіз созу, қылмыстық процесті ұзарту, оны іске қатысы жоқ мәселелерді талқылауға алып келу, азғыруға, жалған айғақ беру, барынша сот процессіне кедергі жасау және т.б. Сондықтан доктрина, заңнама және сот тәжірибесі сөзсіз құқықты, оның ішінде қорғау құқығын теріс пайдалану туралы қылмыстық іс жүргізу тұжырымдамасын жасай бастады.

Айта кету керек, субъективті құқықтың дамуы бірнеше кезеңнен өтеді. Біріншісі-адамның құқық иелену қабілетін білдіретін құқықтық қабілеттілік кезеңі, яғни субъективті құқықтың ықтимал жағдайы; екінші кезең-белгілі бір заңды фактілер негізінде субъективті құқықтың пайда болуы. Бұл екі кезең бір-бірімен тығыз байланысты, өйткені біріншісі екіншісінің алғышарты болып табылады, өйткені белгілі бір әлеуметтік тұрғыдан дұрыс емес адамда субъективті құқық пайда бола алмайды. Осыған байланысты Д.М. Чечотпен келісу керек, ол «құқықтық қабілеттілік және оның көріністерінің барлық түрлері мүмкіндік аясында жатыр, ал субъективті құқық шындық аясында» деп айтады [6, 13 б.].

Үшінші кезең-субъективті құқықты жүзеге асыру, яғни жеке мүдделерді қанағаттандыру үшін белгілі бір нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған нақты құқықтық қатынастарға түскен жеке тұлғаның қызметі. Айта кету керек, авторлық құқық иесі субъективті құқықтарға иелік етудің мақсаттарын, құралдары мен тәсілдерін өз еркімен анықтағанына қарамастан, ол заңмен белгіленген құқық шектерін бұзбауы керек, әйтпесе ғылыми әдебиеттерде айтылғандай, адамның мұндай қызметі заңсыз болып саналады [7, 182 б.].

Бұл ретте құқық шекарасын белгілейтін норманың түріне қарай заңсыздық тыйым салу нормаларында бекітілген тікелей құқықтық тыйымның бұзылуында, субъектінің өзіне жүктелген, міндеттеу нормаларында көзделген міндеттерді орындамауында немесе тиісінше орындамауында не адамның құқықты уәкілетті нормаларда көрсетілген әдіске қарамастан іске асыруында (егер норманың мазмұны осындай тәсілді айқындаса көрініс табуы мүмкін.

Заң ғылымында «құқықты теріс пайдалану» деген жалпы қабылданған нақты ұғым жоқ. Сонымен қатар, терминнің өзі рұқсат етілуіне қатысты даулар әлі де бар. Бұл тұжырымдаманы қолдану дұрыс емес деген де пікір бар, бұл қандайда бір мағынадан айырылған, өйткені ол іс жүзінде құқықтан тыс жасалған әрекетті білдіреді, сондықтан құқықтық мүмкіндіктің өзі заңсыз бола алмайды деушілер бар [8, 424-436 б.].

Алайда, қарама-қарсы көзқарас кең таралған, оның жақтаушылары зерттелетін категорияның тәуелсіздігін қорғайды. Бұл ұстаным неғұрлым сенімді болып көрінеді, өйткені құқықты теріс пайдалану процесінде құқық шектері бұзылмайды, оның мақсаты заңсыз себептермен, уәкілетті тұлғаның мақсаттары арқылы бұрмаланады. Сол арқылы құқық субъектілерінің үшінші тарапына қандайда бір зардаптар тиюі әбден мүмкін деп тұжырымдайды.

Бірінші позицияға сәйкес құқықты теріс пайдалану - бұл құқық бұзушылықтың ерекше түрі, уәкілетті адам жүзеге асырылатын және өзіне заңмен пайдалануға рұқсат етілген мінез-құлықтың жалпы түрі шеңберінде құқықты іске асырудың заңсыз нысандары [9, 360 б.].

В.П.Грибанов субъект көбінесе уәкілетті адамның бостандығын шектейтін белгілі бір тыйымдардан асып, азаматтық құқықты пайдалануда шектен шығып кететінін айтады [10, 411 б.].

Мұндайға келесілерді жатқызуға болады:

-пәндік (субъективтік құқығы негізінде адам үшін рұқсат етілетін іс-әрекеттер шеңбері);

-субъектілік (уәкілетті субъектінің құқықтық мәртебесінің сипаттамасы);

-уақытша шектеулер (нақты субъективтік құқықты жүзеге асыру уақыты).

Сонымен, В.П.Грибанов құқықты теріс пайдалану «оған тиесілі құқықты жүзеге асыру кезінде уәкілетті адам жасаған азаматтық құқық бұзушылықтың ерекше түрі, оған заңмен рұқсат етілген жалпы мінез-құлық түрі аясында рұқсат етілмеген нақты нысандарды қолданумен байланысты» деп санайды. Бұл автор құқықты теріс пайдалану туралы кең көзқарасты ұсынады: ол теріс пайдалану тек осы мақсатқа қайшы келетін құқықты жүзеге асырған жағдайда ғана емес, сонымен қатар «рұқсат етілмеген құралдардың рұқсат етілген мақсатына қол жеткізу үшін, сондай-ақ уәкілетті адамға берілген қорғау құралдарының шегінен асқан жағдайда» қолданылады деп санайды. Сондай-ақ, В.П.Грибанов құқықты теріс пайдалану санатынан бас тарту дұрыс емес деп санайды, өйткені ол сот шешіміне тым көп еркіндік береді және заңның сенімділігіне қауіп төндіреді деп көрсетеді.

В.П. Грибановтың бұл көзқарасын басқа ғалымдармен салыстырғанда ең толық және шынайы деп санаймыз. Автор құқықты теріс пайдалану мен құқықты оның мақсатына қайшы жүзеге асыруды және оны рұқсат етілмеген құралдармен рұқсат етілген мақсатқа жету үшін пайдалануды және адамға берілген құқық қорғау құралдарының шегінен асып кетуді ескере отырып, автор заңды теріс пайдалану мен айналып өтуді қамтиды деп айта аламыз.

Ал, О.А.Поротикова керісінше, құқықтарды жүзеге асырудың шекаралары «субъективті азаматтық құқықтың мазмұнына тән мүмкіндіктерді пайдаланудың мотивациясына, әдістеріне, құралдарына және сипатына сыртқы реттеушілік әсер етуге арналған мінез-құлық белсенділігінің жалпы құқықтық ынталандыруларының салалық түрін» жатқызады [11, 256 б.].

Жоғарыда аталған ұстанымды ұстана отырып, Я.В.Грел құқықты теріс пайдалану тек заң нормасынан кез-келген ауытқуды білдіретін жағдайда ғана құқық бұзушылық деп атауға болатындығын айтады, өйткені бұл заңсыз әрекеттің белгілері, мысалы, кінә, әлеуметтік қауіп, ерекше құрамның болуы тек қиянаттың кейбір түрлеріне ғана тән деп көрсетеді [12, 240 б.].

Тұтастай алғанда, осы позицияны жақтаушылар қарастырылып отырған құқықтық құбылысты анықтау үшін қажетті бастапқы, негізгі ережелерді тұжырымдады. Олардың ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

-құқықты теріс пайдалануға тек субъективті құқығы бар адам ғана жол бере алады;

-бұл құқықты жүзеге асырған кезде ғана мүмкін;

-құқықты теріс пайдалану, ең алдымен, зұлымдық үшін құқықты пайдалану болып табылады.

Алайда, бұл құбылыс құқық бұзушылықтың бір түрі екендігімен келісуге болмайды. Өйткені, құқықты теріс пайдаланудан айырмашылығы, соңғысы заңға негізделмеген әрекет болып табылады, ол жасалған кезде заңсыз болып табылады және құқықтық жауапкершілік түрінде теріс салдардың пайда болуына әкеледі. Демек, «құқықты теріс пайдалану» және «құқық бұзушылық» өз алдарына жеке тәуелсіз құқықтық категорияларды білдіреді.

Екінші ұстаным әдебиетте мақсатты құқықтар-міндеттер теориясы деп аталады, оған сәйкес құқықты теріс пайдалану «заңды немесе шартта белгіленген субъективтік азаматтық құқықты басқа адамның мүддесі үшін жүзеге асыру міндетін уәкілетті адамның бұзуы» деп түсініледі [13, 160 б.].

Алайда, оның жақтастарының пікірінше, «құқықты теріс пайдалану» құқық бұзушылығының құрамы «лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану» қылмысының элементтерімен сәйкес келеді, бұл толық негізделмеген болып көрінеді, өйткені соңғы құқықтық санат арнайы субъект (лауазымды тұлға) жасаған қылмыстық жаза болып табылады және ерекше жолмен жасалынады. Бұл белгілер зерттелетін құбылысқа тән емес деп ойлады көп деген ғалымдар.

Үшінші ұстанымды жақтаушылар құқықты теріс пайдалану – бұл объективті құқық нормаларын олардың мақсатына қайшы келетін және құқық субъектілерінің жеке мүдделерін қанағаттандыру мақсатында жүзеге асырудан тұратын тек заңды мінез-құлық деп санайды[14].

Мұндай тұжырымдамамен келісу екіталай, өйткені уәкілетті субъектінің іс-әрекеттерінің заң нормаларына сыртқы сәйкестігіне қарамастан, оларды заңды деп атауға болмайды, өйткені олар заңның жалпы принциптеріне сәйкес келмейді және әлеуметтік қолайсыз мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған. П.А. Избрехт бұл теорияны «субъективті жеке заңның табиғаты бойынша оның субъектісінің жеке мүдделерін іске асырудан басқа мақсаты болмайды» деп сынға алады, сондықтан бұл заңның мақсатына қайшы келетін әрекет деп айтуға болмайды[15].

Мысалы, А. А. Малиновский, құқықты теріс пайдалану деп – субъектінің құқықты жүзеге асыру аясында да, оларды бұзуда да жүзеге асырылуы мүмкін өз құқығын жүзеге асырудағы әрекеті деп санайды, сәйкесінше оның екі компонентін ажыратады: заңды және заңсыз[16, 352 б.].

Біріншісі-бұл заң нормасына сәйкес келетін, бірақ оның мақсатына, мораль мен мораль нормаларына қайшы келетін субъективті құқықты жүзеге асыру.

Екіншісі-субъективті құқықты заңсыз жолмен жүзеге асыру.

Сонымен бірге, автор барлық заңды теріс қылықтардың заңсыз әрекеттер түріне өту мүмкіндігін жоққа шығармайды. Бұл ұстаным екі қарама-қарсы құқықтық санаттың араласуына әкеледі: заңды мінез-құлық және құқық бұзушылық, бірақ іс жүзінде әртүрлі тәсілдермен жасалуы мүмкін заңсыз әрекетті білдіреді. Осы анықтаманы басшылыққа ала отырып, белгілі бір әрекетті құқықты теріс пайдалану ретінде анықтау қиын болып көрінеді.

Құқықты теріс пайдалану «заңды айналып өту» нысандарының бірі болып табылатын тағы бір ұстаным бар. Осыған сүйене отырып, С.Г.Зайцева бұл заңды құбылысты «кез-келген әдістер мен формаларды заңды түрде қолдана отырып, объективті құқық тұрғысынан заңсыз әрекеттерді ұсыну әрекеті» деп анықтады [17, 25 б.].

Шынында да, «құқықты теріс пайдалану» және «заңды айналып өту» жалпы белгілерге ие: бұл іс- әрекетінің мақсаты заңсыз артықшылықтар алу болып табылатын субъектілердің мінез-құлқының жосықсыз түрлері. Алайда, олар белгілі бір айырмашылықтарға ие. Біріншіден, заңды айналып өту кезінде құқықтық қатынастарға қатысушының іс-әрекеті қолданылуға жататын заңның ережелерін елемеу немесе адамда тиісті субъективті құқықтың болмауына байланысты осы қатынастарға қолданылмайтын заңды қолдану болып табылады. Екіншіден, заңды айналып өту-бұл заңнамалық тыйымды айналып өту немесе нормативтік реттеудегі олқылықтарды өз мүдделерін қанағаттандыру және өзі үшін қолайлы жағдай жасау үшін пайдалану. Бұдан шығатыны, заңды айналып өту заңсыз әрекет болып табылады, оның заңсыздығы бір қарағанда айқын емес. Осылайша, «құқықты теріс пайдалану» және «заңды айналып өту» тәуелсіз құқықтық категориялар болып табылады.

Заңды теріс пайдалануды құқықтық құбылыстардың белгілі бір түріне біржақты жатқызуға болмайтындығына байланысты, зерттеушілердің қылмыстық іс жүргізу құқығы саласындағы сенімді ұстанымы деп санауға болады, оған сәйкес заңды теріс пайдалану құқықтық мінез – құлықтың тәуелсіз түрі болып табылады [18, 152 б.].

Басқаша айтқанда, заңды айналып өту кезінде объективті түрде адамның белгілі бір әрекеттерді жасауға құқығы бар, бірақ бұл құқықты жүзеге асыру басқа субъектінің құқықтарына қайшы келетіндіктен, заңдылық туралы айтуға болмайды. Бірақ бұл әрекеттегі құқық бұзушылықтарды да көруге болмайды, өйткені құқық бұзушылық кезінде адам бастапқыда ешқандай әрекет жасауға құқылы емес, ал теріс пайдалану кезінде құқық бар, бірақ адам оны жүзеге асырудың рұқсат етілген шегінен шығады.

Егер біз шетелдік әдебиеттер мен заңдарға жүгінетін болсақ, онда құқықты теріс пайдаланудың құқықтық табиғатын анықтауға деген көзқарас әртүрлі екенін атап өткен жөн. Романо-германдық құқықтық жүйе елдерінде осы тұжырымдамаға қатысты екі ұстаным қалыптасты [19, 256 б.].

Бірінші ұстанымға сәйкес, құқықты теріс пайдалану – бұл құқықты оның шектерін немесе мазмұнын бұза отырып жүзеге асыру. Ал екінші ұстанымға сәйкес, зерттелетін құбылыс құқықтық қатынастардың басқа қатысушыларына зиян келтіру мақсатында «жақсы моральға» қарсы құқықты жүзеге асыруда уәкілетті субъектінің әрекетін білдіреді.

Англо-саксондық құқықтық жүйе елдерінде «зияндылық» термині қолданылады, ол заңды жүзеге асырғанына немесе жүзеге асырмағанына қарамастан, жасырын пайдакүнемдік мақсатқа ұмтылған адамның мінез-құлқын білдіреді [20, 303 б.].

Демек, «құқықты теріс пайдалану» және «зияндылық» ұғымдарын біржақты анықтау мүмкін емес. Англо-саксондық құқықтың негізгі қайнар көзі сот прецеденті болғандықтан, оның құқықты теріс пайдалану туралы ілімді мойындайтынын айту мүмкін емес.

Жоғарыда аталған позициялардың, отандық және шетелдік әдебиеттердің полярлығына қарамастан, олардың жақтаушылары теріс пайдалану оның мақсатына қайшы келетін нақты құқықты жүзеге асыру сияқты белгілерге ие екендігімен келіседі; құқықтық қатынастардың басқа қатысушыларына зиян келтіру құқығын іске асыру процесінде субъектінің мүмкіндігі, сондай-ақ оны заңсыз пайдалану құқығын иеленушінің ниеті.

Адамда тиісті субъективті құқықтың болуы құқықты теріс пайдалануды субъектінің іс-әрекеті жоқ әрекеттерден, яғни құқық бұзушылықтан ажыратуға мүмкіндік береді. Соңғы жағдайда, белгілі бір құқықтық тыйымдардың болуы фактісі субъект тиісті түрде әрекет ете алмайды дегенді білдірмейді, бірақ мұндай мінез-құлық мемлекет тарапынан қорғалмайды, керісінше оған заңды жауапкершілік шараларын қолдануға әкеледі. Құқықты теріс пайдаланған кезде процеске қатысушы ресми түрде ешқандай құқық нормаларын бұзбайды, тек мемлекет кепілдік берген құқықты өзі таңдаған тәсілмен іске асыру мүмкіндігін пайдаланады [21, 15 б.].

Сонымен қатар, субъективті құқық құрылымына міндеттеме кірмейді. Соңғысы міндетті субъектінің тиісті мінез-құлқының өлшемін, яғни құқықтық норманың талабына байланысты және мемлекеттік мәжбүрлеу мүмкіндігімен қамтамасыз етілген белгілі бір мінез-құлықтың, белгілі бір әрекеттердің қажеттілігін білдіреді [22, 240 б.]. Демек, міндетті адамның оны жүзеге асыру еркіндігі жоқ. Субъективті құқықты жүзеге асырудан айырмашылығы, міндеттерді тиісінше орындамаған немесе орындаудан бас

тартқан жағдайда субъектіге заңды жауапкершілік шаралары қолданылуы мүмкін.

Айта кету керек, ғылыми әдебиеттерде өкілеттіктер құқықты теріс пайдалану құралы болып табылатындығына қатысты бірыңғай ұстаным болған жоқ. Сонымен, Т. В. Трубникова жеке тұлғалардың – қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың құқығын теріс пайдалануды да, қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын лауазымды тұлғалардың өкілеттіктерін теріс пайдалануды да қамтиды. Сонымен бірге, билікті теріс пайдаланудың мазмұны билік субъектілерінің өз өкілеттіктерін «аңда белгіленген, бірақ оның мақсатына қайшы» пайдалануы болып табылады[23, 69 б.].

Сонымен бірге субъективті құқық пен өкілеттіктер әртүрлі құқықтық сипатқа ие. «Өкілеттік» ұғымы лауазымды адамның билік өкілінің функцияларын жүзеге асыру немесе ұйымдастырушылық-өкімдік және әкімшілік-шаруашылық функцияларды орындау кезінде оған заңмен және басқа да заңға тәуелді актілермен берілген құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы ретінде анықталады. Сонымен қатар, бұл құқықтар мен міндеттер адамның белгілі бір әрекеттерді орындауға немесе олардан бас тартуға ғана емес, сонымен қатар құқықтық қатынастардың басқа қатысушыларынан қандай да бір жолмен әрекет етуді талап етуге мүмкіндік береді.

Ғалымдар құқықты заңды түрде теріс пайдалану деп құқық нормасына сәйкес келетін, бірақ оның мақсатына, мораль нормаларына, адамгершілікке, әділеттілік идеалдарына қайшы келетін субъективті құқықты жүзеге асыруды білдіреді. Бұл мінез-құлықтың нәтижесі-белгілі бір мінез-құлықты реттейтін заңда көрсетілмеген әлеуметтік зиян келтіру. Бұл зиян жеке тұлға, қоғам және мемлекет үшін жағымсыз деп саналады, бірақ сонымен бірге елеусіз, бұл құқықты теріс пайдаланудың бұл түрін заңсыз санатқа ауыстыруға мүмкіндік бермейді. Заңды теріс пайдалану кезінде субъект барлық заңнамалық талаптарды ресми түрде сақтайды, бірақ іс жүзінде қолданыстағы заңдылықты бұрмалайды, өйткені адам заң шығарушы оған субъективті құқық берген дұрыс емес мақсатқа ұмтылады.

Құқықты теріс пайдалану нәтижесінде субъект басқа адамдардың, қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне зиян келтіреді немесе қылмыстық процестің басқа қатысушыларының құқықтарын кедергісіз жүзеге асыруы үшін қиындықтар туғызады. Зиян деп субъективті құқықты оның мақсатына қайшы келетін тікелей немесе жанама нәтижеге айналған кез келген теріс салдарды түсіну керек. Субъективті құқықты теріс пайдалану институтын қажетті құқықтық реттеудің болмауына байланысты осы мінез-құлықтың барлық түрлері мен салдарын нормативті түрде көрсету мүмкін емес.

Осыған сүйене отырып, зиянның екі түсінігін ажыратуға болады: заңды мағынада және нақты мағынада. Бірінші жағдайда, бұл құқықты жүзеге асыру

нәтижесінде қолданыстағы заңнамада көрсетілген теріс салдар. Заңды теріс пайдалану категориясының бағаланатындығын ескере отырып, оның тұжырымдамасы, белгілері, салдары әрдайым заң шығарушы тарапынан реттелмейді, заңды мағынада зиянның болуы туралы айту қиын. Нақты мағынада зиян-бұл заң шығарушы оларды әлеуметтік зиянды деп танитынына немесе мойындамайтынына қарамастан, оның мақсатына қайшы келетін құқықты іске асырудың барлық теріс салдары [16, 69 б.].

Сонымен қатар, теріс мінез-құлық нәтижесінде пайда болатын теріс салдардың келесі түрлерін көрсетуге болады.

Ұйымдастырушылық салдарлар-бұл адамның құқықты жүзеге асыру кезінде оның мақсатына, қылмыстық іс жүргізу қатынастарының қалыпты дамуы мен жұмыс істеуіне қайшы келетін, іс жүргізу және материалдық ресурстарды ысырап етуден көрінетін зиян. Мұндай салдар, алдын-ала тергеу немесе сот ісін жүргізу мерзімдерін ұзарту кезінде көрінеді. Жеке зиян іске қатысатын адамның, басқа адамның теріс пайдалануынан зардап шеккен адамның моральдық тәжірибесінен, құқықтарды пайдалану және өз мүдделерін іске асыру үшін туындаған кедергілерден тұрады.

Сонымен қатар, А.В. Юдин сот төрелігі органы ретінде соттың беделін жоғалтуынан тұратын идеологиялық салдар сияқты зиянның келесі түрін көрсетеді, оған тек келесі себептер үшін келісуге болады[9, 72 б.].

Біріншіден, қылмыстық іс жүргізу заңнамасында құқықты теріс пайдаланудың алдын алудың және оған қарсы іс-қимылдың арнайы тетіктері көзделмегені соттың қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың мұндай мінез-құлқына уақтылы ден қоюға қабілетсіздігіне әкеп соғады, бұл қоғамға теріс әсер етеді, сот қызметін тәрбиелік компоненттен айырады. Екіншіден, теріс пайдалану мінез-құлқының әлеуметтік жағымсыз, зиянды сипаты соттың құқықты теріс пайдалануға жол берген адамға қатысты өз қалауы бойынша ықпал ету шараларын қолдануына себеп болады, бұл қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін негізсіз шектеуге әкеп соғуы мүмкін, соның салдарынан сотқа бейтарап орган ретінде қатысты процеске қатысушылар мен тұтастай қоғам тарапынан сенімсіздік қалыптасады.

Жоғарыда аталған белгілер кумулятивті сипатқа ие және олардың жиынтығында субъективті құқықты теріс пайдалануды қылмыстық іс жүргізудегі заңды мінез-құлықтан ажыратуға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн. Құқық теориясында заңды мінез-құлық деп құқық нормаларының талаптарын саналы түрде орындауға негізделген, оларды сақтау, орындау және пайдалану арқылы көрінетін әлеуметтік-құқықтық реттеу саласындағы қызмет түсініледі[24, 24 б.].

Сонымен бірге, ғалымдардың пікірінше, заңдылық-бұл адамның психикалық жағдайын, оның мінез-құлқына қатынасын, оның қызметін

бағалауын сипаттайтын сыртқы (объективті) және ішкі, рухани (субъективті) жақтың бірлігі [25, 122 б.].

Демек, заңды мінез-құлықтың құндылығы адамның заң тұрғысынан оң жолмен әрекет етіп қана қоймай, сонымен бірге, ең алдымен, өзінің қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандырған кезде, жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне қайшы келетін, сондай-ақ моральдық нормаларға қайшы келетін қызметті жүзеге асырмайтындығында.

Осыған сүйене отырып, заңды мінез-құлықтың келесі қасиеттері бар деп айта аламыз: біріншіден, бұл әдетте әлеуметтік пайдалы мінез-құлық; екіншіден, ол құқық иесінің ерік-жігерін білдіреді; үшіншіден, ол жеке адамның да, қоғамның да, мемлекеттің де мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандырады; төртіншіден, қоғамдағы қажетті құқықтық тәртіпке кепілдік береді; бесіншіден, жеке адамның оң жауапкершілігімен байланысты.

Заңды мінез-құлықтың мәнін, оның қасиеттерін ғалымдар құқықтық, психологиялық және әлеуметтік деп бөлген.

Сонымен, Е.Л.Ковалева мінез-құлықтың құқық қатарына адамның мінез-құлқының шекарасын заңнамалық белгілеу, субъект қызметінің құқықтық талаптарға сәйкестігі, мінез-құлықтың заңдылығы презумпциясы, заңды мінез-құлықтың заңды салдарын тудыру немесе құру мүмкіндігі, сондай-ақ оның заңды мінез-құлықты қорғау функциялары кіретін органдар мен лауазымды тұлғалардың жүйесін құруды көздейтін оның бақылануы мен мемлекетпен қамтамасыз етілуін жатқызды [26, 25 б.].

Әлеуметтік белгілерге мыналар жатады:

- қолданыстағы әлеуметтік қатынастарға мінез-құлықтың осы түрінің әлеуметтік жағдайы және әлеуметтік сәйкестігі;
- әлеуметтік маңыздылығы, яғни мемлекет пен қоғам үшін маңыздылығы;
- әлеуметтік құндылық және пайдалылық, бұлар: мемлекет үшін - адамның мемлекет белгілейтін құқық нормаларына сәйкес әрекет ететіндігінде; қоғам үшін – оның мүшелерінің мүдделерін сақтауда; нақты жеке тұлға үшін – барлық құқықтар мен бостандықтарды пайдалану, заңда тыйым салынбаған кез келген тәсілмен өзін ұстау және өз мүдделерін іске асыру мүмкіндігінде көрінеді;
- қоғам мен мемлекеттің заңды мінез-құлқын әлеуметтік мақұлдау;
- бұқаралық, өйткені заңды мінез-құлық көптеген адамдарға тән.

Психологиялық белгілер мінез-құлықтың осы түрінің субъективті жағын сипаттайды, ол белгілі бір жолмен әрекет ететін адамның мотивтері, мақсаттары арқылы көрінеді. Психологиялық белгілерге мінез-құлық нұсқасын таңдауда көрінетін сана, белгілі бір жолмен әрекет ету қажеттілігіне сенімділік, мақсаттылық, яғни өзі үшін және қоғам үшін маңызды мақсатқа жетуге деген ұмтылыс, белгілі бір жолмен әрекет ету туралы шешімнің тәуелсіздігінде

көрінетін ерікті сипат, еріктілік жатады. Оны заңды әрекеттер жасауға мәжбүрлеу үшін адамға қандай да бір әсер етуге ешкімнің құқығы жоқ.

Заңды мінез-құлықтың аталған белгілері мен қасиеттері қылмыстық іс жүргізудегі субъективті құқықты теріс пайдалануды сипаттамайтынын атап өткен жөн.

Соңғысы адамның оң заңның нормаларына қайшы келеді деп ойламаса да, жоғарыда айтылғандай, мұндай мінез-құлық құқықтың жалпы принциптеріне сәйкес келмейді, басқа субъектілердің, қоғамның және мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделеріне зиян келтіруге, сондай-ақ қоғамдық мүддеге сәйкес келмейтін мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған. Демек, қылмыстық іс жүргізуге де субъективті құқықты теріс пайдалану қылмыстық процестің қалыпты жұмыс істеуі үшін қолайсыздық тудырып, зиян келтіреді.

Алайда, бұл субъективті заңмен кек алу қылмыстық іс жүргізу құқығын құрмайды [27, 83-91 б.].

Қылмыстық іс жүргізу құқық бұзушылығы деп нақты адам – қылмыстық сот ісін жүргізу субъектісі – осындай адамның тиісті құқықтық міндеттерін саналы түрде орындамауы немесе тиісінше орындамауы нысанында жасаған қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарын кінәлі бұзу түсініледі [28, 143 б.]. Шын мәнінде, қылмыстық іс жүргізудегі субъективті құқықты теріс пайдалану мен теріс пайдаланудың кейбір жалпы белгілері бар. Біріншіден, жосықсыз және негізсіз мінез-құлық. Екіншіден, адамның іс-әрекеті (әрекетсіздігі) нәтижесінде процеске басқа қатысушылардың, қоғамның, мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделеріне зиян келтіріледі. Үшіншіден, субъектінің құқық бұзушылық пен субъективті құқықты теріс пайдалану кезінде кінәсінің болуы.

Сонымен бірге, құқық бұзушылық ешқашан белгілі бір субъективті құқықты жүзеге асырумен байланысты емес және бұзушылық процесінің басынан аяғына дейін заңсыз болып табылады, өйткені ол жеке тұлғаның құқығы жоқ әрекеттерді (әрекетсіздікті) немесе заңнамалық тыйымды бұзудан, міндеттерді орындамаудан тұрады. Құқық бұзушылықтың объективті жағы басқарылмаған адам оның субъектісі болатындығын анықтайды. Сонымен қатар, субъективті құқықты теріс пайдалануға тән емес заңсыз әрекеттің белгілерінің бірі-жазалау. Құқық бұзушылықтың салдары ретінде заң шығарушы құқық бұзушыға қосымша міндет жүктеу немесе оны белгілі бір іс жүргізу құқықтарынан айыру болып табылатын жауапкершілік шараларын белгілейді. Демек, субъективті құқықты теріс пайдалану және қылмыстық іс жүргізу қылмысы-бұл әртүрлі, мазмұны жағынан бірдей емес құқықтық құбылыстар.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдалану қылмыстық іс жүргізу қатынастарына қатысушының өзіне берілген субъективті құқықтарды олардың мақсатына қайшы келетін, басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, сондай-ақ

құқықтарды заңды түрде жүзеге асыру мүмкіндігі болған кезде сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіретін жосықсыз іске асыруы болып табылатын дербес мінез-құлық түрі деген қорытындыға келуге болады.

Қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдаланудың белгілері:

- 1) қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастарына қатысушыда өзінің заңды мүдделерін қорғау үшін берілген, мемлекет кепілдік берген ықтимал мінез-құлық шарасы ретінде нақты субъективті құқықтың болуы;
- 2) адам мінез-құлқының құқықтық нұсқамаларға сәйкестігі және нақты заңдық тыйым салулар мен міндеттерді бұзудың болмауы;
- 3) субъективті құқықты оның мақсатына қайшы жүзеге асыру;
- 4) субъектінің құқықты жүзеге асыруға ниеті оның мақсатына қайшы келсе, тыйым салынады;
- 5) адамның өзіне берілген құқықтарды құқыққа сыйымды тәсілмен пайдалану мүмкіндігі;
- 6) басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне зиян келтіруге құқығы бар.

Бұл ерекшеліктер қылмыстық іс жүргізудегі құқықты теріс пайдалануға да тән, бірақ белгілі бір ерекшеліктері бар.

Біріншіден, белгілі бір субъективті құқықтың болуын уәкілетті тұлғаның мүмкін болатын мінез-құлқының кепілдендірілген шарасы ретінде ескеру қажет. Нақты өкілеттіктердің жиынтығы түріндегі құқықтың мазмұны заңмен анықталады және оны жүзеге асыру процесі субъектінің еркі мен қалауына байланысты болады. Алайда, қылмыстық іс жүргізу қатынастарында адам мен мемлекет арасындағы қатынастардың ерекше сипатын ескеру қажет. Соңғысы адам құқықтарына қол сұғып қана қоймай, оларды жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жасауға, соның ішінде заңда құқықтың барлық маңызды элементтерін және оны жүзеге асыру тәртібін белгілеу арқылы жасауға міндетті.

Құқықты теріс пайдалану, әлеуметтік құбылыс ретінде, өте қиын және әртүрлі. Бұл бірнеше факторларға байланысты: біріншіден, ол әлеуметтік сипатқа ие, бұл оның көрінісінің өзгермелілігі адамның қиялы сияқты шексіз екенін көрсетеді, екіншіден, қазіргі уақытта адамдарда бар құқықтардың сан түрлілігі (кеңес үкіметі немесе патша кезеңдерімен салыстырғанда), әрине, оларды мақсатсыз пайдалануға көбірек мүмкіндік береді, үшіншіден, капиталистік жүйе адамдарды жеке артықшылықтардың максималды санын алуға бағыттаған, тіпті бұл кейде адамдарды бар құқықтарын теріс пайдалануға итермелейтін сияқты көрінеді.

Сонымен жоғардағы ғалымдардың «құқықты теріс пайдану» ұғымына берілген анықтамаларын салыстыра отырып, біз өз зерттеуіміз бойынша «құқықты теріс пайдалануға» келесіндей анықтама бердік. Яғни, күдіктінің

субъективті құқықтарын теріс пайдалануы дегеніміз - заңмен белгіленген құқықтарын әділ сотқа қарсы және басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтіре жосықсыз жүзеге асыруы.

Бұндай іс- әрекет үшінші тұлғаға немесе сол құқықты реттейтін мемлекетке зиянын тигізсе оны құқық бұзушылық деп қарастырумыз керек.

Дегенмен, мемлекет пайда болғаннан бастап, әр мемлекет өз азаматтарының құқықтарымен бостандықтарын қорғауды міндетке алды. Бұл тұрғыда адамдарға мемлекеттен берілген құқықтар өз орнынша жүрді. Тек қорғалу құқығы пайда болған сәттен бастап адамдар осы өздеріне мемлекетпен берілген құқықтарын теріс пайдалана бастады. Сол сәттен бастап құқықты теріс пайдалану ұғымы пайда болды. Бұл пайда болған ұғым заңмен реттелмеді. Яғни тараптар өздеріне берілген құқықты қалай болса солай пайдаланды. Сол сәттен бастап үшінші тараптын құқығы ұмыт қалды. Бұл әрине ойлантарлық жағдай болды және де қазіргі құқық саласының шешілмеген мәселесі болып тұр.

Құқықты теріс пайдалану мәселесі субъектіге тиісті құқықты ресми беру сәтімен бір мезгілде туындайды. Құқықтық мінез-құлықтың алуан түрлілігін ескере отырып (атап айтқанда, нақты құқықтық мінез-құлық әрқашан идеалды құқықтық ережелерге сәйкес келмейді), субъективті құқық доктринасын және оны жүзеге асыру шегін талдау арқылы құқықты теріс пайдалану мәселесін қарастыру қажет болып көрінеді, бұл заңды және қолданылу құқығы бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленетінін айтып өтсек болады. Сонымен қатар бұған біз құқық саласында орын алған мәселе деп қарап, оны шешуге ұмтылуымыз керек.

Тарихи тұрғыдан алғанда, құқықты теріс пайдалану мәселесі өзара байланысты және сонымен бірге тәуелсіз екі бөліктен тұрады. Мәселенің бірінші бөлігі билікті теріс пайдалануға қатысты, яғни белгілі бір тарихи дәуірде қолданыстағы заңнамаға сәйкес оларға жүктелген функцияларды жүзеге асыру үшін мемлекеттік лауазымды тұлғаларға берілген құқықтары мен өкілеттіктері. Екінші бөлім-азаматтардың өздерінің субъективті құқықтары мен бостандықтарын теріс пайдалануы. Мәселенің бұл аспектілері бір уақытта пайда болды, бірақ мемлекеттік-құқықтық эволюцияның ерекшеліктеріне байланысты алдымен олардың біріншісіне назар аударылды.

Шын мәнінде әр адамға біріншіден берілген құқықты пайдалану деген ұғым ойына келеді. Ол адам маған заң жүзінде берілген құқықты неге пайдаланбасқа деген шешімге келеді. Бірақ оны теріс пайдаландым ау деген ой мүлдем туындамайды және де ол қаншалықты сол әрекетімен басқа адамдарға зиян келтіретінін сезінбейді. Себебі заң бойынша құқықтарды теріс пайдалану ұғымы қалыптаспаған және оны теріс пайдалану кезінде ешқандай жауапкершілік қарастырылмаған.

Енді осы ұғымды талқылай келе, қаншалықты дұрыс айтылған ұйым, егер дұрыс айтылған болса неге ол заңмен реттелмейді деген ойға келдік. Сол мақсатта алыс - жақын шет елдердің заңнамасын зерттедік және бұл ұғымның шығу тарихына үңілдік. Шығу тарихы құқық қоғамында айтарлықтай терең тамыр жайғанын түсіндік. Сол себепті шығу тарихына жеке тармақты арнайық

деп шештік. Осы ғылыми зерттеу жұмысымыздың 1.2 тармағында «субъективті құқықты теріс пайдалану» ұғымының шығу тарихын тереңінен зерттейміз.

Жоғарда айтылғанды тұжырымдай келе қылмыстық сот ісін жүргізуде күдіктінің субъективті құқықтарын теріс пайдалануы дегеніміз - заңмен белгіленген құқықтарын әділ сотқа қарсы және басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтіре жосықсыз жүзеге асыруы.

Оның белгілері:

1) қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастарына қатысушыда өзінің заңды мүдделерін қорғау үшін берілген, мемлекет кепілдік берген ықтимал мінез-құлқы шарасы ретінде нақты субъективті құқықтың болуы;

2) адам мінез-құлқының құқықтық нұсқамаларға сәйкестігі және нақты заңдық тыйым салулар мен міндеттерді бұзудың болмауы;

3) субъективті құқықты оның мақсатына қайшы жүзеге асыру;

4) субъектінің құқықты жүзеге асыруға ниеті оның мақсатына қайшы келсе, тыйым салынады;

5) адамның өзіне берілген құқықтарды құқыққа сыйымды тәсілмен пайдалану мүмкіндігі;

б) басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне зиян келтіруге құқығы бар.

1.2. Субъективті құқықты теріс пайдалану ұғымының пайда болуы, шет елдердің құқықтық процесінде қолданылуы.

Субъективті құқықты тәуелсіз құқықтық құбылыс ретінде теріс пайдалану субъективті құқықтарды жүзеге асырудың ерекшеліктерімен, әртүрлі уақыт кезеңдеріндегі жеке бас бостандығының шектерімен тығыз байланысты қалыптасу мен дамудың ғасырлық тарихына ие. Бұл ретте тарихи бастауы сонау Ежелгі Рим уақытынан екенін қазірді уақыттағы Рим естеліктері көрініс береді.

Ежелгі Римде субъективті құқық деп- өзінің оң мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған уәкілетті адамның ықтимал мінез-құлқының мемлекет тарапынан қорғалатын шарасы деп түсінілген.

Субъективті құқықтарды жүзеге асыру қарама-қарсы екі қағидатпен анықталған шекараларда жүзеге асырылған. Бір жағынан, адам заңды мүмкіндіктерге билік етудің абсолютті еркіндігіне ие болды және үшінші тұлғалардың мүдделері мен оларға келтірілген зиянға қарамастан, оларды жүзеге асырудың кез-келген әдісін таңдай алды. Құқық зиянды болуы мүмкін деген идея, көптеген құқықтық идеялар сияқты, ежелгі Римде пайда болды, бірақ Рим заңгерлерінің оған деген көзқарасы екіұшты болды. Бұл ежелгі Римнің «*qui iure suo utitur neminem laedit*» (өз құқығын пайдаланатын адам ешкімге зиян тигізбейді) заңды зиянды іске асыруға жол бермеу идеясымен емес, нақты қарама – қайшылыққа ие болған ежелгі римдік құқықтық принципімен байланысты

болды[29, 192 б.]. Дегенменде, кейбір Ежелгі Рим заңгерлерінің еңбектерінде құқық иесінің өзіне берілген құқықтардың жүзеге асырылуы рұқсат етілген және тиісті деп танылуы үшін белгілі бір шарттарды сақтау қажеттілігі көрсетілген[30, 66 б.].

Біріншіден, уәкілетті тұлға субъективті құқықты жүзеге асыруда тек заңды және ақылға қонымды мүдделерді басшылыққа алуы керек.

Екіншіден, субъект ар-ождан принциптерін негізге алуы керек. Яғни, «Бұл бізге табиғи негізде адалдықтың принциптерін ұстанатын халықтардың құқығы бойынша берілуі керек»- деген ұғым қалыптасқан. Заң шығарушы адалдық қағидаты бойынша құқықтық талаптарды дәл сақтауды талап етті. Сонымен қатар, адалдықтың құрамдас бөліктерінің бірі адамның мінез-құлқының заңдылығы туралы кінәсіз адасуы болды. Ар-ожданның қарама-қарсы қағидасы жаман ниет болды, ол «басқаны алдауға немесе алдауға болатын кейбір айла-амалдар» деп түсінілді[31, 541 б.].

Үшіншіден, құқықты жүзеге асыру кезінде уәкілетті адам үшінші тұлғалардың мүдделерін ескеріп, олардың іс-әрекеттерімен оларға зиян тигізбеуі керек еді. Мысалы, жалға алушыға жалға берушіге тиесілі затты оны пайдалану кезінде бұзуға тыйым салынды, яғни пайдалануға құқығым бар деп, сол құқығын теріс пайдалануға тиым салынды[29, 192 б.].

Төртіншіден, егер субъективті құқықты жүзеге асыру әдісі заңмен қатаң түрде анықталған болса, онда адам өз құқығын басқаша басқара алмады.

Сонымен, басқа адамдардың құқықтарын шектейтін заңның жүзеге асырылмауы субъективті құқықты жүзеге асырудың дұрыс емес тәсілі ретінде анықталды[32, 13 б.].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Рим заңнамасының мағынасы бойынша субъективті құқықты теріс пайдалану басқа субъектілерге зиян келтіру мақсатында соңғысын жүзеге асыру деп түсінілді. Бұл құбылыстың тән белгілері келесілер: субъективті құқықтың болуы; іс-әрекет те, әрекетсіздік те арқылы оны жүзеге асыру процесінде ғана құқықты теріс пайдалану мүмкіндігі; заңды мүмкіндіктерді олардың мақсатына қайшы пайдалану; үшінші тұлғалардың, қоғамның, мемлекеттің құқықтары мен мүдделеріне зиян келтіруге бағытталған заңды тұлғаның теріс ниеті. Субъективті құқықты теріс пайдаланудың салдары оған жол берген адамға құқықты қорғаудан бас тарту түрінде тиісті санкцияны қолдану болды. Бұл шараның мәні теріс қылықтың құралы ретінде қызмет ететін талапты талап қоюдан айыру болды, бірақ құқықтың өзі толық жойылмады.

Сонымен қатар, құқықты орынсыз жүзеге асырумен күресу құралдары құқықтық қатынастардың басқа қатысушысының теріс қылығынан зардап шеккен адамдар талап етуі мүмкін сот ісі болды. Мысалы: құқықты теріс пайдаланудан қорғау үшін жәбірленуші келесі сот ісін қозғауы мүмкін: жауапкердің мақсаты талапкерге зиян келтіру қаупі бар көршінің құрылысын тоқтату болды; мүлікке қасақана зиян келтірілген жағдайда, жәбірленуші тарапты алдаудан қорғауға бағытталған; мұраны қабылдау туралы істерде-

субъектіні өз құқығын пайдалануға мәжбүрлеу туралы талап қою, деген сияқты құқықтар болды.

Айта кету керек, іс жүргізу саласында жеке тұлғалардың субъективті құқықтарды жүзеге асыруы ежелгі Римдегі сот құрылымы мен сот ісін жүргізудің ерекшеліктерінен туындаған кейбір айырмашылықтарға ие болды.

Ежелгі Рим кезінде қылмыстық және азаматтық процестер бір-бірінен бөлінбеді және жеке заңды сипатта болды. Бұл сот ісін жүргізу құқықтары бұзылған адамның тиісті талап қоюымен басталды дегенді білдіреді. Сот ісі «келісім бойынша немесе қылмыстан жауап беретін адамға қойылатын талап» деп саналды. Талап қою бойынша тараптарды талапкер және жауапкер деп атады, олардың бірдей процестік құқықтары болды: «талап қоюшыға жауапкерге рұқсат етілмейтін нәрсеге жол бермеу керек» деген ұғым болды.

Құқықтардың теңдігі талап қою және қажетті дәлелдер жинау еркіндігінде көрінді. Сонымен бірге, бұл еркіндіктің сот ісін жүргізу тәртібімен анықталған шекаралары болды. Тараптар сот талқылауына бастамашылық жасау құқығын өз бетінше жүзеге асыра алмады, ал «өз талаптарын заңға сәйкес ауызша формулаларға енгізе отырып, оларды өз бетінше ресімдеуге міндетті болды». Сонымен қатар, талаптың мазмұны өтініш берушінің құқықтары мен заңды мүдделеріне нақты нұқсан келтірілгендіктен ғана талап қою міндетінен тұратын негізділік талабына сәйкес келуі керек болды. Осы нұсқауды бұзу адамның берілген іс жүргізу мүмкіндіктерін іске асыру кезіндегі адал еместігін айғақтады және құқықты теріс пайдалану ретінде қарастырылды.

Процессуалдық құқықтарды теріс пайдалану жалпы «кляузы» (*calumnia*) деп аталды. Көрсетілген құқықтық құбылыс заңсыз іс-әрекет, құқық бұзушылық, оның мазмұны бұл алдау және істі шатастыру арқылы өз құқығын пайдалану арқылы басқа адамдардың құқықтарын қасақана бұзу болды (Юстиниан Дигестасы. К. 50. XVI атағы.233) [33, 479 б.].

Кляуздың келесі түрлері болған:

1) процессуалдық өтірік, яғни көрінеу дұрыс емес хабарлама беру. Мысалы: Гай былай деп жазды: «Егер адамның жағдайының төмендеп кеткенін біле тұра, ол пайда көру мақсатында, ол адамды ауқатты деп хабар беруі», яғни бұл жалған хабарлама беру деп саналды.

2) әдейі заңсыз, артық талаптар (*improba petitio*). Гай оларға (Гай институттары. К. 4, § 53 а) яғни, келген шығыннан асатын үлкен сомаға талап қою; б) жауапкердің міндеттемені орындау мерзімі әлі келмеген кезде ерте талап қою; в) міндеттемені шартта көрсетілмеген нақты бір жерде орындалуын талап ету; г) талап қоюшының шарт ережелеріне қайшы келетін талабы, осы іспетті талаптарды әдейі заңсыз, шарттық талаптар деп есептеді.

3) өндірісті баяулату немесе қиындату мақсатында рұқсат етілген қорғаныс құралдарын қасақана пайдалану (*fraus, frustration*) тағы осыған сәйкес әрекеттер кляуз деп есептелді [34, 368 б.].

Қылмыстық сот ісін жүргізуде, оған қарсы қылмыстық іс қозғалған адамның жеке құқықтары мен бостандықтары үлкен шектеулер мен қысымдарға

ұшырауы мүмкін, құқықты теріс пайдаланудың мынадай түрлері бөліп көрсетілген:

- 1) талап қою кезінде дәлелдерді жасыру;
- 2) айыпталушыға қылмыстық талап қоюды бүркемелеп беру;
- 3) сатып алу бойынша айыптаудан бас тарту;
- 4) жала жабу, жалған айыптау [35, 20 б.].

Іс жүргізу құқықтарын теріс пайдалану мүмкіндігін болдырмау мақсатында шаралардың екі түрі қолданылды: ескерту (*jusjurandum calumniae-ant*) және жазалаушы әр түрлі нысандағы айыппұлдар.

Ант жалпыға ортақ болуы мүмкін, ол процестің басталуы және жасалғанға дейінгі арнайы жеке іс жүргізу әрекеті болып табылды. Егер тараптар ант беруден бас тартса оны оның алдындағы іс жүргізу әрекетін жасау құқығынан айырды.

Жалпы ант беру Юстиниан кезінен келе жатыр, барлық сот ісіне қатысушылар үшін міндет болып табылған. Әр процесті бастамас бұрын талапкер талапты кляуз үшін емес өзінің құқығын дәлелдеу, бұзылған құқығын қалпына келтіру үшін қойып жатқанына ант берсе, жауапкер осы талапқа адал қарайтындығына ант берген. Сондай-ақ, адвокаттарға сот процесі басталардың алдында осы іс үшін барлық күш-жігерін жұмсауға, клиенттердің заңды және әділ талаптарын ақтауға, ал егер олар үмітсіз немесе адал болмаса істі жүргізуден бас тартуға ант берген.

Процессуалдық құқықтарды теріс пайдаланғаны үшін жазалау шарасы ретінде қолданылатын ақшалай айыппұлдар екі түрлі болды: біреуі жеке құқықтық сипатта болды және қарсы тараптың пайдасына, әдетте талап сомасының 10% мөлшерінде түсті; екіншісі қылмыстық құқықтық мағынадағы жаза болып саналды [31, 150 б.]. Алғашқыда арнайы айыппұл шығындар сомасының төрт еселенген мөлшерінде салынды, ал кейіннен сот айқындайтын мөлшерде негізсіз апелляция өз қалауы бойынша салынды. Егер бірнеше адам қиянат жасаса, онда бәрі жауап берді, бірақ біреуі толық көлемде айыппұл төлесе басқалары бұл міндеттен босатылды.

Айта кету керек, қылмыстық процесте құқықты теріс пайдалану жағдайларының алдын-алу және жолын кесу кейбір ерекше әдістерді қолдануды қажет етті. Ант беру осы құқықты теріс пайдаланудың негізгі алдын алу шарасы болып табылды. Гай институттарында процесс басталар алдында прокурор ар-ождан мен қоғамдық пайда үшін куәлік ететіндігіне ант беретін болған. Осыдан кейін ғана айыпталушы преторға келуге және айыптауды тыңдауға міндетті болды. Егер ол айғақтардың әділдігін қабылдамаса және өз кінәсін мойындамаса, онда претор айып тағылғаннан кейін он күн өткен соң тергеу жүргізу үшін бір күн тағайындады. Егер тергеу барысында айыптаудың жалғандығы және айыпталушының қылмыс жасауға қатысы жоқтығы анықталса, онда өтініш беруші шығындардың оннан бір бөлігі мөлшерінде айыппұл төлеуі керек болды [31, 541 б.].

Сонымен қатар, айыпталушы қарсы сот ісін қозғауға немесе айыптаушыдан адал ниетпен шағымдануға ант беруді талап етуге құқылы болды. Кейбір жағдайларда қарсы талап арыз беру міндетті болды: мысалы, құқық бұзушылық туралы сот ісі қозғалған кезде немесе туылған баланың пайдасына иелік етуге кіріскен әйелге қарсы сот ісі алдау арқылы басқа адамға берілді немесе ол, претордың иелігіне енгізілген талапкер, оған ешкім жол бермейді деген негізде сот ісін бастаған кезде (Гай институттары, К.4 177-бап) [34]. Мұндай мінез – құлық үшін айыппұл даулы соманың оннан бір бөлігі мөлшерінде, соңғы екі жағдайда-бесінші бөлік мөлшерінде белгіленді. Гай институттары қарсы талап қою кезінде неғұрлым қатаң жаза тағайындалғанын келесі жайттар көрсетеді; жала жабу туралы талап арызда істі негізсіз жүргізіп жатқанын және талап қоюдың мақсаты-істі өзінің әділдігі салдарынан емес, судьяның қателігі немесе әділетсіздігінің арқасында жеңіп аламын деп үміттенген адамдарға айыппұл төлеу міндеті қарастырылған, өйткені жалған талап қою қасақана ұрлық жасағанмен тең болды. (Гай институттары. К. 4 бап 178) [34, 368 б.]. Осылайша, мұндай теріс қылық, егер ол тікелей ниетпен жасалса, заңсыз болып саналады.

Азаматтық сот ісін жүргізуде теріс қылықтың пайда болуының алғышарты көбінесе даудың тақырыбын құрайтын материалдық құқықтық қатынастар (мысалы, шарттық қатынастар) болғанына назар аударған жөн, ал қылмыстық процесте теріс пайдалану мүліктік пайда алуға деген ниетпен емес, өз мүдделерін жасыру ниетімен туындаған, яғни кінәлі жазадан аулақ болу немесе оны кейінге қалдыру мақсатында пайдаланған. Құқықты теріс пайдалану процестің қарама-қайшылығына, құқықтардың кең спектріне, жалған айыпталған қатысушы өзінің кінәсіздігін өз бетінше дәлелдеуі керек болған кезде дәлелдеу ауыртпалығын бөлу ерекшеліктеріне байланысты мүмкін болды.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде Рим заңнамасында субъективті құқықтарды жүзеге асыру тәртібіне қатысты жалпы әмбебап ережелер жоқ деген қорытындыға келуге болады. Бірақ, үшінші тұлғаларға зиян келтіру үшін субъективті құқықты жүзеге асыруға жол бермеу идеясын Рим заңгерлері нақты айтқан. Бастапқыда азаматтық құқықтық қатынастарда пайда болған теріс қылықтар іс жүргізу құқықтық қатынастарында, соның ішінде жеке құқықтың басым болуынан туындаған қылмыстық іс жүргізу қатынастарында жеке заңды бастаудың басым болуынан туындады.

Ежелгі Римнің кейбір нормативтік-құқықтық актілерінде үшінші тұлғаның құқығына зиян келтіретін жосықсыздық түрлеріне тыйым салынды, бұл мінез-құлықтың осы түрінің заңсыз табиғатын көрсетті. Рим заңгерлерінің субъективті құқықтарды теріс пайдаланудың ең қауіпті әдістерін нақты тоқтату әрекеттері белгілі бір уақыт ішінде тиімді болды, бірақ құқықтық жүйенің дамуына, құқықтық қатынастардың алуан түрлілігіне байланысты барлық мүмкін жағдайларды болжау мүмкін болмады. Алайда, бұл тәжірбие оң қабылданды және шетелдік ғалымдар үшін алдағы уақытта да адалдық пен субъективті

құқықты теріс пайдалануға жол бермеудің жалпы заңнамалық принциптерін қалыптастыруға негіз болды.

XV-XVI ғасырларда жалпы қағидаларды әзірлеу және еуропалық заңнаманы бір іздендіру процесі басталды, бұл Рим құқығын қабылдауға байланысты болды. Сонымен қатар, Ежелгі Рим дәуірінде қалыптасқан субъективті құқық және оны жүзеге асыру шектері туралы ілім бастапқыда әртүрлі салалық қатынастарды реттеудің негізін құрады.

Шетел әдебиетіндегі субъективті құқық белгілі бір адамның заттарға немесе басқа адамдарға қатысты күші ретінде анықталды, ол адамның мүдделерін қанағаттандыру үшін заңдылықпен қамтамасыз етілді. Өкілеттіктерді жүзеге асыру тәртібіне қатысты ереже басқа адамдардың мүдделері бұзылған кезде де құқықтарды жүзеге асыруға рұқсат етілді. Сонымен бірге, өзгерген саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайлар құқықтық қатынастарды реттеуге ықпал ететін субъективті құқықтарды пайдаланудың қосымша шектерін заңнамалық тұрғыдан бекітуді талап етті.

Осылайша, құқықты теріс пайдалану институтының тарихи дамуын қарастыра отырып, оны түсінуге деген көзқарас әрдайым бірдей бола бермейді деген қорытынды жасауға болады. Осы құқықтық институттың дамуына негіз болған негізгі форма –шикана-субъективті құқықтарды тек басқа адамға зиян келтіру ниетімен жүзеге асыру. «Шикана» термині XIX ғасырда неміс Заңында пайда болды. Бұл құрылымды реттеуде оның 1900 жылғы Неміс Азаматтық кодексінің 226-тармағында нормативтік бекітілуі маңызды рөл атқарды, онда: «құқықты тек басқасына зиян келтіру мақсатында ғана жүзеге асыруға жол берілмейді», - делінген [36].

Әрине, шикана заңды теріс пайдаланудың бір түрі ретінде құқықты теріс пайдаланудың барлық негізгі белгілеріне тән, атап айтқанда: адамның субъективті құқықты жүзеге асыруы; норманы тікелей бұзудың болмауы; субъективті құқықты жүзеге асыру шегінен шығу; басқа адамдарға зиян келтіру.

Қазіргі әдебиетте шикананың ерекше белгілері өте түсініксіз: сондықтан барлық ғалымдар бірауыздан қолдайтын белгілер бар, бірақ айтарлықтай дау тудыратындар да бар. Мәселен, мысалы, іс-әрекет немесе әрекетсіздік түріндегі көрініс сияқты белгі іс жүзінде ешқандай сұрақ тудырмайды, дегенмен кейінгі кездерде олар әрекетсіздік түрінде құқықты теріс пайдалану туралы жиі айтыла бастады, іс жүзінде шикананың мұндай мысалдарын табу мүмкін емес, бұл тұжырымды білдіреді. Тек басқа адамға зиян келтіру ниетімен құқықты теріс пайдалану тек белсенді әрекет түрінде мүмкін болады.

Көріп отырғаныңыздай, қоғам мен ондағы қатынастар неғұрлым дамыған болса, мұндай әрекеттердің жолын кесуге көбірек көңіл бөлінді. Әрине, құқықты теріс пайдалану құбылысының белсенділігіне басқа факторлар да әсер етті, бірақ тұтастай алғанда, бәрі құқықтық, экономикалық, саяси қатынастар жүйесі неғұрлым дамыған сайын, олардың субъективті құқықтарын жүзеге асыру шегінен шығуға тырысатын адамдар пайда болады. Осыдан заң шығарушыға

бұрын белгілі болмаған құқықты теріс пайдаланудың басқа түрлері пайда болады.

XVII-XVIII ғғ. Еуропада адам құқықтарының либералды теориясының пайда болуымен ерекшеленді, оған сәйкес табиғи және басқа құқықтарға ие болған адамның бостандығы абсолютті бола алмады және басқа адамдар мен қоғамның мүдделері үшін шектелуі керек болды [37, 156 б.].

Құқықтардың бөлінбеуі туралы идеялар, бірақ сонымен бірге оларды жүзеге асырудың шегін белгілеу қажеттілігі жалпы құқықтық маңызы бар алғашқы нормативтік актілерде көрініс тапты. Мәселен, 1789 жылғы «Адам және азамат құқықтары» жайындағы декларациясында «Бостандық мынадан тұрады» деп бекітілді-басқаларға зиян тигізбейтін кез-келген нәрсені жасау мүмкіндігі деп көрсетті. Осылайша әр адамның табиғи құқықтарын жүзеге асыру мүмкіндігі қоғамның басқа мүшелеріне де дәл сол құқықтарды пайдалануды қамтамасыз ететінімен шектеді. Бұл шектеулер тек заңмен ғана анықталды. Бұдан басқа, осы декларацияның 11-бабында ой мен пікір білдіру бостандығының шекаралары және одан бас тарту не теріс пайдалану қажеттілігі туралы тезисті заңнамалық бекітуді тапты. Меншік құқығына қатысты ол «бұзылмайтын және тек жалпы пайда талаптарымен ғана шектелуі мүмкін: қалай болғанда да, қандай да бір меншікті иеліктен шығару заңды тәртіппен және әділ сыйақы үшін ғана жасалады» деп белгіленді [38, 81 б.].

Субъективті құқықтарды жүзеге асыру тәртібі мәселесі әртүрлі салалық ғылымдарда қозғалды. Біріншіден, азаматтық ғалымдар оған назар аударды, бұл азаматтық-құқықтық қатынастардың ерекшеліктеріне және субъектілердің олардың пайда болуына, өзгеруіне және тоқтатылуына әсер ету дәрежесіне байланысты болды. Позитивті заң жеке тұлғаларға кең таңдау еркіндігін берді және оны субъектілердің «өз еріктерімен бір-бірінің арасындағы кейбір заңды ережелерді анықтау» қабілетінен тұратын ерік-жігердің дербестігі қағидаты ретінде бекітті. Мұндай принцип мінез-құлық үлгілерін қамтитын түсіндірме және диспозитивті нормалардың болуына әкелді, бірақ олардың қолданылуын адам өзінің мүдделеріне, мақсаттарына байланысты өзгерте алады [39, 42 б.].

Сонымен қатар, субъектінің мүдделері әрдайым заңды бола бермейді, сонымен қатар, адам әрқашан өз мүдделерін және оның іс-әрекеттері арқылы келтірілген зиянды өлшей алмады. Осыған байланысты, іс жүзінде адамның үшінші тұлғалардың, қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне зиян келтіретін құқықтарды пайдалану жағдайлары байқалды.

Мемлекеттің тыйым салған әрекеті ретінде құқықты теріс пайдалануды мойындаған алғашқы заң актісі 1794 жылғы «Пруссиялық земство кодексі» болды. Бұл кодекстің 72 параграфында «Кімде кім мемлекетке немесе азаматтарға зиян келтіретін артықшылықтарға ие болған болса, бұл артықшылықтардан айрылады» деп көрсетілген. Заң шығарушы бұл норманың күшін адам өзіне тиесілі құқықты теріс пайдаланғанда қолданды, сонымен қоса адамға зиян келтіру үшін пайдаланған кезде оларды айыру мүмкіндігін қарастырды. Егер адам «заңды орындаудың көптеген тәсілдерінің ішінен

жақынына зиян келтіру мақсатында әдейі, зардап келтіретін әдісті таңдаған болса бұндай жағдай құқықты теріс пайдалану ретінде қарастырылды. Сонымен қатар, Кодексте құқықты теріс пайдаланған адамға зиянды өтеу міндеттемесі қарастырылған, құқықты осылай пайдалану арқылы келтірілген, сондай-ақ теріс пайдалану құралына айналған адамды құқығынан айыру. Осылайша, пруссиялық земство кодексінде басқа адамға зиян келтіру мақсаты болған құқықты жүзеге асыру ғана қолайсыз деп танылды [40, 5 б.].

Одан әрі басқа адамға зиян келтіру мақсатында ғана құқықты жүзеге асыруға түбегейлі тыйым салуды қамтитын норма Германияның Азаматтық кодексіне де енгізілді [41].

Айта кету керек, ғылымдағы басқа адамға зиян келтіру үшін құқықты жүзеге асыру «шикана» атауын алды, ол келесі белгілермен сипатталады:

Біріншіден, шикана құқықты жүзеге асырған кезде ғана мүмкін болады, оны басқаларға қарсы құқықты пайдалану (Geltendmachung) ғана емес, сонымен қатар заңның мазмұнын нақты жүзеге асыру (Verwirklichung) деп түсіну керек болды.

Екіншіден, адамның өз құқықтарын заңсыз іске асыруға және үшінші тұлғаларға зиян келтіру мақсатына зиянды ниетінің болуы.

Үшіншіден, құқықты іске асыру нәтижесінде өзге субъектілерге әртүрлі сипаттағы (мүліктік емес) зиян келтіру [42, 436 б.].

Сонымен қатар, шикананың заңсыз әрекеті заңмен тиісті санкцияны белгілеуді қажет етті. Бұл санкция Германия азаматтық кодексінің (ГАК 1896) §826 да көрсетілді. Бұл абзацта «адамгершілікке қарсы күнә жасайтын» іс-әрекеттермен басқа адамға қасақана зиян келтіретін адам келтірілген зиянды өтеуге міндетті екендігі айтылған. Шын мәнінде, бұл норма кең қолданысқа ие және ол өзінің мазмұнымен шиканаға тыйым салуды және құқықты теріс пайдаланудың басқа түрлерін ғана емес, сонымен қатар азаматтық айналымға қатысушылардың жосықсыз мінез-құлқының басқа түрлерін де қамтиды [42, 436 б.].

Германия заңнамасынан кейін үшінші тұлғаларға зиян келтіру мақсатында құқықты жүзеге асыруға тыйым салу идеясын Швейцарияның Азаматтық кодексі қабылдады және қазіргі уақытқа дейін қолданыста. (ЩАК) 1907 г.1 Айтарлықтай бұл кодексте мінез-құлықтың бұл түрі алғаш рет «заңды теріс пайдалану» деген ресми атауын алды [43].

Швейцария азаматтық кодексінің 2-бабында «құқықтарды жүзеге асыру және міндеттерді орындау кезінде әркім ар-ожданына сай әрекет етуі керек» деп нақты бекітілген. Яғни кодекс бойынша құқықты анық теріс пайдалану қорғауды қажет етпеді.

Германия азаматтық кодексінен Швейцарияның азаматтық кодексінен айырмашылығы оның заңнама тұрғысынан қолайсыз деп танылған іс-әрекеттер

мазмұны объективтік жағынан айтарлықтай кеңейтілді, және құқықты жүзеге асыруды ғана емес, міндеттерді орындауды да қамтыды.

Сонымен қатар, бұл бап кейбір ғалымдардың пікірінше, қасақана теріс пайдалану жағдайларын ғана емес, сонымен қатар «абайсызда теріс пайдалану жағдайларын» да қамтиды. «Айқын теріс пайдалану» және «жақсы ар-ождан» санаттары нормативтік актіде нақтыланбаған және зиян келтіруге бағытталған өлшемге қарағанда аз болып көрінеді, бұл заңды, заңсыз мінез-құлықты заңды теріс пайдаланудан нақты ажыратуға мүмкіндік бермейді. Ресей ғалымы И.А.Покровскийдің пікірінше, Швейцария азаматтық кодексінің 2- бабының тұжырымдамасы бойынша «сіздің кішкентай қызығушылығыңыз сіздің үлкен қызығушылығыңызға зиян тигізсе немесе мен сізге зиян келтірген кезде оны қалағанымнан келтірген жоқпын, тек сіздің мүдделеріңізге назар аудармайтындықтан» деп жүзеге асырылатын жағдайларды да жоққа шығаруға болады дейді [44, 92 б.].

Осылайша, Швейцария азаматтық кодексінің 2-бабына сәйкес құқықты теріс пайдалану - бұл субъектінің жосықсыз ниеттері мен мақсаттары нәтижесінде жасалған құқықтар мен міндеттерді ресми түрде жүзеге асыру. Заңды жүзеге асырудың тыйым салынған түрі немесе міндеттері бола отырып, құқықты теріс пайдалану оны жасаған адам үшін құқықты қорғаудан және зиянды өтеуден бас тарту түрінде қолайсыз салдарлардың туындауына әкеп соғады.

Англо-саксондық құқықтық жүйе елдерінің заңнамасында субъективті құқықтарды жүзеге асыру тәртібіне қатысты жалпы ережелер жоқ. Дегенмен, құқықтық доктрина іс жүзінде көбіне заңды асыра пайдалану деп аталатын өкілеттіктерді жүзеге асырудың қолайсыз формаларының болуын жоққа шығармайды. Көрсетілген құқықтық санатты қолдану мүмкіндігі мен мәніне қатысты екі тәсіл болды. Біріншісіне сәйкес, «құқықты теріс пайдалану» ұғымын адамның мінез-құлқын сипаттау кезінде қолдану мүмкін емес, өйткені негізгі көзі прецедент болып табылатын жалпы құқық жүйесінде әрі нақты жағдайда барлық жағдайларды ескере отырып, іске асыру шектері нақтыланады, құқық және теріс қылықтың алғышарттарының бірі болып табылатын құқықтық белгісіздік судьяның қалауымен толтырылады. Екінші тәсілге сәйкес құқықты теріс пайдалану - бұл азаптау, оның мазмұны үшінші тұлғалардың, қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделеріне зиян келтіру құқығын жүзеге асыру болып табылады. Мысалы: *Hollywood Silver Fox Farm Emmett V 1936* ісінде ағылшын соты адамның атыс қаруын тек көршінің тұлкісін қорқыту мақсатында қолдану құқығын теріс пайдалану деп таныды[45].

Тағы бір таң қаларлық жағдай *Miller v. Jackson 1977* ж. Ісінде сот жер учаскесін (тіпті оның мақсаты және ұзақ сипаты болса да) ол көрші меншік иесіне қолайсыздық әкелгені үшін пайдалануға жол берілмейтінін анықтаған.

(осы жағдайда 70 жыл бойы жер учаскесі пайдаланылмай тек ойын алаңы болып тұрған) [46].

Бұл мысалдарда сот құқықтар мен үшінші тұлғалардың заңды мүдделері өкілеттіктерді жүзеге асырудың шегі болып табылады деп атап көрсетті, көрсетілген шекарадан асатын мінез-құлық заңсыз, теріс пайдаланылған жағдайда кез-келген мемлекеттік қорғаудан айырылатын болған.

Әр түрлі шет елдердің заңнамалық актілерін талдау негізінде азаматтық құқық бұзушылықтың ерекше түрі ретінде құқықты теріс пайдаланудың жалпы біліктілік белгілерін анықтауға болады.

Біріншіден, бұл субъективті құқықты жүзеге асырудағы әрекет немесе әрекетсіздік.

Екіншіден, субъективті құқықтар - теріс пайдалану құралы.

Үшіншіден, құқықты пайдаланатын адамның үшінші тұлғаларға зиян келтіру.

Төртіншіден, мінез-құлықтың бұл түрі ар-ождан қағидаттарына және заңның мақсатына қайшы келеді.

Бесіншіден құқықты теріс пайдалану үшінші тұлғаға міндетті түрде зиян келтіреді. Айта кету керек, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында азаматтық-құқықтық қатынастардағы жеке тұлғалардың бостандығына шектеулер қою әлеуметтік даму қарқынына, экономиканы монополияландыруға және экономикалық өмірді мемлекеттік реттеудің кеңеюіне байланысты болды. Ол уақытта бұл өзгерістер сот ісін жүргізуге қарағанда азаматтық істерді жүргізуге әсер етті. Азаматтық іс жүргізу қатынастарында азаматтық істің пайда болуы, қозғалысы, тоқтатылуы соттың араласуынсыз еркін әрекет ететін қақтығысушы субъектілерге байланысты болды. Олар сот емес, «процестің шынайы шеберлері» болды, бұл диспозитивтілік принципінің шоғырланған көрінісі болды. Басқаша айтқанда, тараптардың өз іс жүргізу құқықтарын иеленуі кезіндегі ерік-жігерінің дербестігі бар екенін заң шығарушы мойындады.

Сонымен бірге, бірқатар шет елдердің нормативтік-құқықтық актілерінде қатысушылардың сот процесін кешіктіруге бағытталған құқықтарды жүзеге асыруына тыйым салынды. Мәселен, 1877 жылғы Германияның Азаматтық процестік кодексінің (Германия АПК) 294-бабына сәйкес тараптар өздерінің дәлелдемелерін дереу ұсынуға міндетті болды, әйтпесе, іске жарамсыз деп танылды[47]. Осыған ұқсас ереже Францияның азаматтық іс жүргізу кодексінде де (АПК) болған 1975 ж. 3 132, 135-баптарға сәйкес іс бойынша барлық тараптарға тарап сілтеме жасаған барлық дәлелдер уақтылы ұсынылуы керек еді, әйтпесе сот оларды сот қарауынан алып тастауы мүмкін болды. Сонымен қатар, егер адам екінші тарап ұсынған іс жүргізу құжаттарының жарамсыздығын көрсетсе, онда тараптар бұл мәселе бойынша дәлелдерді әлі мәлімделмеген

дәлелдерді қараудан бас тарту қаупімен бір мезгілде мәлімдеуі тиіс еді (Франция АПК - нің 113-бабы) [48, 544 б.].

Бұдан басқа, заң шығарушы, егер ол қорғау құралдарын уақтылы пайдаланбау өндірісін баяулатса, істі жеңіп алған тарапқа сот шығындарын толық немесе ішінара мөлшерде жүктеуге (Германия АПК-нің 91-бабы), егер жауапкер талап қоюға себеп бермесе, сот шығындарын істі жеңіп алған талапкерге жүктеуге (Германия АПК-нің 93,94-баптары), [47]. Оның кінәсі бойынша отырыс кейінге қалдырылған тарапқа айыппұл салуға және т. б. мүмкіндік берді. Бұл шаралардың негізгі мақсаты әрбір тарапқа өз құқықтарын іске асыру үшін тең жағдайлар берілетін жарыспалылық жағдайында және іс жүргізу экономикасы жағдайында, яғни сот ісін жүргізудің ақылға қонымды мерзімдері сақталған жағдайда істі мәні бойынша шешуді қамтамасыз ету болды. Көрсетілген шаралар екінші тараптың қорғауды жүзеге асыруы үшін бір тарап жасаған кедергілердің жолын кесуге, процестің ықтимал созылуының алдын алуға және жолын кесуге бағытталған.

1895 жылғы Австрияның азаматтық іс жүргізу туралы Жарғысы Германияның азаматтық процестік кодексінде (1877 жылы) көрсетілген шараларды тағы басқалармен толықтырды. Тараптар фактілерді хабарлаудың шынайылығы туралы талапты бірінші орынға қойды, «әр тарап оның өтініштерін негіздеу үшін әрбір жеке жағдайда талап етілетін барлық нақты жағдайларды толық, нақты және шындыққа сәйкес көрсетуге міндетті» болды. (§178) [47]. Процессуалдық өтірік үшін жалпы санкция берілмеді, бірақ бұл талапты бұзудың бірқатар қолайсыз салдарлары болды. Сонымен, егер сот ұтылған істі тараптың оны әділетсіз жүргізгенін анықтаса, онда қарсы тараптың өтініші бойынша одан шығындар үшін сыйақы соңғысының пайдасына өндірілуі мүмкін болды (§ 408). Сонымен қатар, процеске қатысушы жеке немесе тексеру шағымын процесті баяулату мақсатында ғана берген болса, ол немесе оның сенім білдірілген өкілі айыппұл төлеу түрінде жауапкершілікке тартылды (§ 512, 529). Егер кінәлі адамның жағдайы болмаса, онда айыппұл түріндегі жазаны 10 күнге дейін қамауға алуға ауыстыруға болатыны көрсетілді. Осылайша, заң шығарушы процесте тараптардың теріс қылықтарының кейбір нысандарын қарастырды, бірақ іс жүргізу құқықтарын теріс пайдалануға жалпы тыйым салуды бекітпеді [47].

XX ғасырдың ортасынан бастап азаматтық іс жүргізу қатынастарын реттейтін шетелдік заңнама ерекше маңызды өзгерістерге ұшыраған жоқ, сондықтан оны жеке қарастырудың қажеті жоқ. 1950 және 1996 жылдардағы Германия АПК-нің кейінгі редакцияларында азаматтық процесте құқықтарды жүзеге асыру шегі, диспозитивтіліктің көрінісі туралы ережелер өзгеріссіз қалды. Тек Францияның АПК-де 2001 жылғы 27 сәуірдегі № 2001-373 Жарлықпен енгізілген түбегейлі жаңа норма пайда болды, ол процессуалдық

әрекеттерді жүзеге асыратын адамнан анықталды, істі қарауды кідірту немесе өз құқығын теріс пайдалану ниетімен процестік әрекеттерді жүзеге асыратын адамнан азаматтық тәртіппен 15-тен 1 500 евроға дейінгі мөлшерде айыппұл өндіріп алынуы мүмкін, бұл келтірілген залалдарды өндіріп алуға кедергі келтірмейді (Франция АПК-нің 32-1-бабы) [48]. Көрсетілген нормативтік ережені енгізу арқылы заң шығарушы тараптардың құқықты теріс пайдаланудың бар екенін ресми түрде мойындады. Оның іс жүргізу мүмкіндіктері, теріс қылықты іске асыру зияндылығын ескере отырып айыппұл түрінде ол үшін жауапкершілік шараларын анықтады.

Сонымен бірге, XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басында шет елдердің доктринасы мен заңнамасының әсерінен Ресей Империясының соттарының құқықтарды зиянды іске асыру жағдайларына қатынасы өзгеруде. Сонымен, кейбір сот шешімдерінде, соның ішінде Сенаттың кассациялық департаментінің шешімдерінде сот субъективті құқықтарды пайдалану арқылы зиян келтіруге жол берілмейді деп таныды және азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысушылар үшін «өз құқығын басқасынан оның құқығын пайдалану мүмкіндігінен айыру үшін пайдалануға» тыйым салды» [49, 41 б.].

Сот практикасының құқықтарды жүзеге асыру тәртібін анықтау тәсілдерін іздеуінің табиғи салдары заңды теріс пайдалануға жалпы тыйым салу нормаларын заңнамалық тұрғыдан бекіту әрекеттері болды. Сонымен, Ресей империясының Азаматтық кодексін дайындау кезінде оның құрастырушылары 1174-бабты енгізу қажеттілігі туралы қорытындыға келді, онда: «заң бойынша оған берілген құқық шегінде әрекет еткен адам, егер ол өз құқығын басқаларға зиян келтіру ниетімен жалғыз жүзеге асырса, келтірілген зиян үшін жауап береді» [50, 434 б.]. Шын мәнінде, осы бапта құқықтық қатынастарға қатысушының өздерінің субъективті құқықтарын іске асыруда үшінші тұлғалардың мүдделерін ескеру талабы белгіленді; мұндай талап бұзылған жағдайда оған келтірілген зиянды өтеу міндеті түрінде құқықтық жауапкершілік шаралары қолданылды. Бірақ революциялық оқиғаларға байланысты заңнама үшін осы түбегейлі жаңа ережені қамтитын Азаматтық кодекс ешқашан қабылданған жоқ.

Азаматтық сот ісін жүргізудің негізі 1864 жылғы Азаматтық іс жүргізу Жарғысына сәйкес «азаматтық процеске жанашырлар жеке автономиясының басталуы» деп түсінілген бәсекелестік принципі болды. Бұл судьяның қызметі қорғауға бағытталған Азаматтық құқықтардың өзінен туындайды. Азаматтық-құқықтық диспозитивтіліктің логикалық жалғасы ретінде қарама-қайшылықты бастамаға көзқарас тараптардың бостандығы сот төрелігін жүзеге асыруда шешуші мәнге ие деген қорытындыға келді [51, 404-405 б.]. Процессуалдық құқықтарды теріс пайдалануға жол бермеу туралы жалпы ереже болмады, тек бұл процесте тараптардың жосықсыз әрекеттері нәтижесінде жекелеген

жағымсыз салдарлар туралы ғана айтылды. Мысалы: заң шығарушы жалғандық туралы негізсіз дау шығарғаны үшін (АКҚ-ның 562-бабы), шешімдердің күшін жою туралы негізсіз өтініштер үшін (АКҚ-ның 190, 800-баптары) ақшалай айыппұл түріндегі санкцияны көздеді.

Доктринада құқықты теріс пайдалану түрлеріне мыналар жатқызылды:

1) Егер тарапқа жауапкердің қойылған талаптарды теріске шығаратын дәлелдері жоқ екені белгілі болса, көрінеу негізсіз талап қою (мысалы, қолхат жоғалған, істің мән-жайы белгілі болған жалғыз куә қайтыс болған жағдайда және т. б.);

2) сот шешімдеріне олардың дұрыстығын сезіне отырып, шағым жасауды;

3) процесті тежеу мақсатымен өтініш беру (мысалы, іс жүзінде ештеңе білмейтін немесе мүлдем жоқ куәгерлерді шақыру туралы өтініш);

4) сотқа жалған мәліметтерді хабарлау және жалған дәлелдемелер ұсыну (қолдан жасалған құжаттар, сатып алынған куәлар және т. б.);

5) өтініш берушіден белгілі факт туралы дәлелдеме талап ету [52, 670 б.]. Сонымен, азаматтық процесте теріс қылықтың пайда болуының алғышарты диспозитивтіліктің басталуы, берілген құқықтарға ие тараптардың қалауының кең шегі болды. Заңнамаға сәйкес іс жүргізу құқықтарын іске асырудың кейбір нысандары ғана заңсыз деп саналды, құқықты теріс пайдаланудың нормативтік тұжырымдамасы болған жоқ.

Кейін Кеңестік кезең қоғамдық қатынастарды реттеу тәсілдерінің жаһандық және сапалы өзгеруімен сипатталды. Жаңа нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеу барысында революцияға дейінгі кезеңде бекітілген бірқатар идеялар, тұжырымдамалар қабылданбады. Олардың бірі субъективті құқықтардың табиғи-құқықтық теориясы болды. Ол уақытта субъективті құқық деп: 1) объективті құқық нормаларымен жүзеге асырылатын адамдардың мінез-құлқын реттеу құралы; 2) басқа адамдардың уәкілетті адам қажет ететін және мемлекет міндетті деп танитын осындай мінез-құлқын қамтамасыз етудің заңды құралы; 3) міндетті адамдардың белгілі бір мінез-құлқын қамтамасыз етудің заңды құралы, социалистік қоғамның нақты, материалдық өмір сүру жағдайларына кепілдік беретін, оның өз іс-әрекеттерін жасау мүмкіндігін қамтамасыз етеді [53, 245 б.]. Мемлекет субъективті құқықтарды мемлекеттің мүдделеріне сәйкес келетін немесе оған қайшы келмейтін мүдделерді қанағаттандыру үшін береді деп есептелді.

Осылайша, шет елдердің азаматтық іс жүргізу заңнамасын зерттей отырып азаматтық сот ісін жүргізудегі құқықты теріс пайдалану мазмұны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Көрсетілген құбылыс азаматтық процеске қатысатын тараптың азаматтық-құқықтық мүдделерді қорғауға өз құқығын жүзеге асыру жөніндегі іс-әрекетін немесе әрекетсіздігін білдіреді, оның

тағайындалуымен сот ісін кейінге қалдыру және қарама-қарсы тараптың құқықтарды жүзеге асыруына кедергі жасау мақсатында. Құқықты теріс пайдаланудың сипаты іс жүргізу құқықтарын заңсыз жүзеге асыру ретінде, оны жасауға тыйым салу тараптардың пассивті міндеттерінің болуы – құқықтарды заңсыз жолмен жүзеге асыруға жол бермеу туралы айтуға мүмкіндік беретін сияқты. Демек, құқықты теріс пайдалану дегеніміз - бұл міндетті орындамау, яғни құқық бұзушылықтың бір түрі, оны орындау үшін тиісті шаралар қолданылып, заңды жауапкершілікке тартылады.

XIX ғасырдың басынан бастап шет елдердегі қылмыстық іс жүргізу қатынастарының дамуы мемлекеттің қылмыстық процестің нақты моделінің болуын алдын-ала анықтаған белгілі бір құқықтық отбасына жататындығына байланысты англосаксондық немесе континенталды құқықтық болды.

Қылмыстық қудалау мақсаттарындағы, оларға қол жеткізу тәсіліндегі, қылмыстық процеске қатысушылардың мүдделерінің арақатынасындағы қалыптасқан айырмашылықтар қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың құқықтары мен міндеттерінің әртүрлі көлемін, сондай-ақ олардың іс жүргізу құқықтарын жүзеге асыруына мемлекеттің араласу дәрежесін шоғырландыруды білдіреді.

Қылмыстық іс жүргізудің англосаксондық моделі- бұл мемлекет пен қылмыстық жауапкершілікке тартылған азамат арасындағы дау-дамайды жүргізудің классикалық схемасы. Бұл модельде әрбір азаматтың айып тағуға құқығы бар екендігі анықталады, бұндай міндет полицияға және мемлекеттік қудалау қызметіне де жүктеледі. Сонымен бірге, ағылшын қылмыстық ісі қарама-қайшылықты сипатқа ие және «зерттеуге жатпайтын, тараптар ұсынған дәлелдемелерді сынау болып табылады» [54, 133 б.].

Ағылшын заңнамасында қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың берілген өкілеттіліктерін іске асыру тәртібіне қатысты жалпы ережелер жоқ, бұл, егер заңда өзгеше тікелей көзделмесе, адамның құқықтарын, мақсаттарын, уәждерін іске асырудың таңдалған әдісіне қарамастан, қылмыстық процесс субъектілерінің құқықтарды жүзеге асыруының заңдылығын білдіреді.

Сонымен бірге, бұл тәсілге қарамастан, ағылшын сот тәжірибесінде күдіктінің айғақтар беруден бас тарту құқығын іске асыру тәртібіне назар аударылды. (үнсіздік құқығы) [55, 24 б.].

Ұлыбританияның 1994 жылғы қылмыстық іс жүргізу және қоғамдық тәртіп туралы Заңы 1 осы құқықты шектеуге мүмкіндік беретін бірқатар ережелерді бекітті [56].

Осы Заңның 35-бабында, егер айыпталушы дәлелсіз себептермен дәлелдемелер ұсынудан немесе сұрақтарға жауап беруден бас тартса (бұрын ол осындай тілек білдіріп, ант берсе де), онда судьялар немесе алқабилер осы адамның кінәлілігі туралы мәселені шешкен кезде тиісті қорытынды жасай

алады деп көрсетілген. Осыған сәйкес аталған заңның 34-бабы негізінде, күдіктіден полиция жауап алу кезінде де ол үнсіз қалып, жауап беруден бас тартқан болса, сонымен қатар күдіктінің белгілі бір заттардың бар екендігі туралы не қылмыс жасалған нақты жерде белгілі бір уақытта болуының себебі туралы полицияға немесе сотқа түсінік бере алмаса осы заңның 36 және 37-баптары судьяға немесе алқабилерге осы күдіктінің кінәлі екеніне қорытынды жасауға мүмкіндік береді[56].

Ал англосаксондық құқықтық модельден континенталды құқықтық моделдің айырмашылығы, онда қылмыстық іс жүргізудің негізгі бастауы-жариялылық, яғни қылмыстық қудалау мемлекеттің оның органдары мен лауазымды тұлғаларының ерекше құзыреті болып табылады [57, 460 б.].

Континенталдық модельде қылмыс жасады деген күдік болса, жеке тұлғалар емес, мемлекет бұл жасалған қылмыс бойынша тергеу амалдарын жүргізіп, жеткілікті дәлелдер табылған жағдайда ғана субъектіге айып тағылады. Қылмыстық процестегі күштердің мұндай тепе-теңдігі оның айыптау сипатын көрсетеді. Сонымен бірге, бұл жеке тұлғалардың қылмыстық сот ісін жүргізудегі енжарлығын немесе олардың қылмыстық іс жүргізуден немесе қылмыстық қудалаудан әр түрлі құралдар мен тәсілдермен қорғалуға мүмкіндіктерінің жоқтығын айғақтамайды. Керісінше, шетелдік заңнама қылмыстық процесс саласына тартылған жеке тұлғалар үшін құқықтардың кең ауқымын және қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың өздеріне берілген құқықтарды заңмен тікелей тыйым салынғандарды қоспағанда, кез келген тәсілмен өз еркімен және өз мүддесінде іске асыру мүмкіндігінен тұратын оларды жүзеге асырудың жалпы рұқсат ету әдісін белгілейді.

Алайда, процестің созылуын болдырмау, қылмыстық сот ісін жүргізу мақсаттарына қол жеткізу үшін заң шығарушы процеске қатысушылардың құқықтарды іске асыруының кейбір түрлерін жол берілмейтін және теріс пайдаланылатындығын мойындайды.

Мысалы, Германияның қылмыстық процестік кодексіне сәйкес (Германия ҚПК1877 ж.) [58].

Заңмен берілген құқықтарды теріс пайдалануға келесілерді жатқызады:

1) процесті кешіктіру, үкім шығаруды кешіктіруге негізделген, істің мән-жайларын анықтауға ықпал етпейтін, дәлелдемелерді талап ету туралы негізсіз өтініш (§3 бөлім 244 Германия ҚПК);

2) судьядан бас тарту туралы ресми түрде негізсіз мәлімдеме, егер бұл мәлімдеме тек өндірісті кешіктіруге немесе өндіріске байланысты емес мақсаттарға қызмет ететіні анық болса (Германия ҚПК§ 26а);

3) негізсіз немесе жол берілмейтін апелляциялық шағым беру (Германия ҚПК§ 349);

Құқықты теріс пайдаланудың аталған түрлерінің салдарлары, яғни теріс пиғылды мәлімделген өтінішхаттарды, қарсылық білдірулерді, шағымдарды қабылдамау және қарамау болып табылады, және теріс пиғылды мінез-құлқы жасаған адамдарға қосымша ауыртпалықтар салуды көздемейді. Бұл факт заң шығарушы мен құқық қолданушының жазаны емес, теріс пайдалану нәтижесінде бұзылған құқықтарды, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың заңды мүдделерін және тұтастай алғанда қылмыстық процестің қалыпты жұмыс істеуін қалпына келтіру мақсатын көздейтінін көрсетеді, бұл теріс пайдалануға жол берген адамның құқықтарына аз әсер етеді.

Айта кету керек, шетел әдебиетінде заң шығарушы бөлек айтпаған теріс қылықтар қолданылуы, сол жағдайларға да қолданылатын қылмыстық сот ісін жүргізуде құқықты теріс пайдалануға тыйым салуды белгілейтін норманы құру туралы пікір бірнеше рет айтылды және қазіргі таңға дейін айтылып жүр.

Сонымен, неміс ғалымдары қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың құқықтары әрдайым теріс пайдалану мүмкіндіктерін қамтымайды деп санайды, сондықтан оны жүзеге асырудың көлемі мен шекараларын бекітіп, азаматтық заңнамаға ұқсас тиісті міндеттерді белгілеу қажет дейді. (§226 ГАК) [59].

Құқықты теріс пайдалануға жол бермеу туралы ережені енгізу идеясын Швейцарияның 2011 жылғы қылмыстық іс жүргізу кодексі қабылдады, құрамында субъективті құқықты теріс пайдалануға тыйым салу (3-бап), сондай-ақ, лауазымды тұлғаларға қатысты теріс қылықтарға тыйым салу көрсетілген. (393, 398-баптар) [60, 221 б.].

Қатаң түрде айтсақ, Кодекс ұзақ уақытқа созылған сот практикасына сәйкес келеді, онда: қанағаттандырудан бас тартылған өтініштерді қорғау жайындағы сансыз өтініш; адвокаттың сот процесін әдейі созу мақсатында істі кейінге қалдыру туралы сансыз өтініштер беруін; сот үкіміне шағымдану кезінде ғана бас тарту негіздерін көрсету тағы осы сияқты негізсіз әрекеттерді құқықты теріс пайдалану деп көрсетеді.

Мұндай тыйымдар қылмыстық процесс принципінде алатын рөлі сияқты адамның мінез-құлқын адал адам ретінде бағалаудың жалпы өлшемі болып табылады. Дегенменде, Швейцарияның қылмыстық іс жүргізу заңнамасы осы нормаларды бұзғаны үшін жауапкершілікті көздемейді және құқықты теріс пайдаланудың барлық жағдайларының алдын алатын немесе жолын кесетін әмбебап ережелерді көздейтін құқықтық реттеудің жалпы тетігін қамтымайды.

Осылайша, қылмыстық іс жүргізу заңнамасының қазіргі даму кезеңінде субъективті құқықты теріс пайдалану қатысушылардың әрекеті немесе әрекетсіздігі болып табылады және қылмыстық сот ісін жүргізуге өзге қатысушылардың құқықтарды жүзеге асыруына кедергі жасау және процестің созылуына кедергі жасау мақсатында өзіне тиесілі субъективті құқықты іске асыру бойынша қылмыстық сот ісін жүргізуді бақылауды жүзеге асырады.

Сонымен бірге, қылмыстық іс жүргізу қатынастарын құқықтық реттеудің басым әдісіне байланысты шет елдердің заңнамасында қарастырылып отырған мінез-құлық түрінің құқықтық сипатына қатысты 2 негізгі көзқарас қалыптасты.

Біріншісіне сәйкес, заң шығарушы субъективті құқықты теріс пайдаланудың бар екенін құқық бұзушылықтың бір түрі ретінде таниды, ол үшін заңды жауапкершілік шаралары қарастырылған.

Екінші тәсілге сәйкес субъективті құқықты теріс пайдалану тәуелсіз емес мінез-құлық түрі, және жалпы ереже бойынша, субъективтік құқықты жүзеге асырудың кез-келген таңдалған әдістері, мақсатқа жету үшін ең қауіпті жағдайларды қоспағанда, қылмыстық процеске қатысушылардың теріс пиғылды құқықтық жүзеге асыру түрлері заңды болып саналды.

Сонымен «құқықты теріс пайдалану» ұғымы сонау Ежелгі Рим уақытынан бастап қоғамға дара түсінік болып еңседе, қазіргі заманауи қоғамда және ТМД елдерінде құқықтық мәртебе ала алмай тұрғаны анық. Жоғарыда көрсетілген Европа елдерінің кодификацияланған заңдарын салыстыра келе, күдіктінің субъективті құқықтарын теріс пайдаланылуының құқықтық реттелуі Швейцария мемлекетінде озық екендігі анықталды. Салыстырмалы құқықтық зерттеу жүргізе келе, Қазақстанның заңнамасында «құқықты теріс пайдалану» ұғымын еңгізіп, оған жол бермеу мақсатында, қандай да бір жауапкершік қарастыру керек екендігі дәлелденді.

II. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында қорғалушы тараптын субъективті құқықтарын теріс пайдалануының түрлері және оны еңсеру жолдары

2.1. Қылмыстық процестік іс жүргізу барысында субъективті құқықты теріс пайдалану түрлері.

Қылмыстық процесс - қылмыстық процесс нормаларын іске асыруға бағытталған лауазымды адамдар мен мемлекеттік органдардың уәкілетті іс жүргізу әрекеттерінің жиынтығын білдіреді. Мұндай әрекеттердің ішінде «қылмыстық іс жүргізу заңымен реттелетін және тергеуші жүзеге асыратын танымдық және куәландыру операцияларының кешені, белгілі бір типтегі іздердің ерекшеліктері және олардағы дәлелді ақпаратты тиімді табуға, қабылдауға және шоғырландыруға бейімделгендігі» ерекше орын алады [61, 18 б.].

Тергеу әрекеттерінің өзгелерден айырмашылығы- олар дәлелдемелерді алу және тексеру құралы болып табылатындығында, олардың негізінде билік субъектілері дәлелдеу нысанасына кіретін жағдайды және қылмыстық істі тергеу

мен шешу үшін маңызы бар өзге де мән жайларды анықтайды. Сонымен қатар, қылмыстық процестің қатарына сүйене отырып, қорғаушы ретінде айыпталушы тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде заңсыз жолмен дәлелдемелер алуға жол бермеуге, яғни негізсіз айыптауға, жауапкершілікке тартуға, оның құқықтарымен бостандықтарын қорғауға мүдделі.

Күдіктінің осы қызығушығын жүзеге асыру үшін қылмыстық процесуалдық заңнамасы оған алдын ала тергеу барысында қолданатын бірқатар құқықтарды ұсынады, нақтырақ айтатын болсақ ҚР ҚПК 64 бабында күдіктінің құқықтары айқын көрсетілген [62]. Яғни Кодекске сай күдікті келесі құқықтарға ие:

1) ұстап алуды жүзеге асырған адамнан өзіне тиесілі құқықтар туралы түсіндірме алуға;

2) өзіне не үшін күдік келтірілгенін білуге;

3) өз бетінше немесе өзінің туыстары немесе сенім білдірген адамдары арқылы қорғаушы шақыруға құқылы. Егер қорғаушыны күдікті, оның туыстары немесе сенім білдірген тұлғалары шақырмаса, қылмыстық қудалау органы ҚР ҚПК-нің 67-бабының үшінші бөлігінде көзделген тәртіппен қорғаушының қатысуын қамтамасыз етуге міндетті;

4) іс бойынша азаматтық талап қойылуына байланысты өзін азаматтық жауапкер деп таныған жағдайда оның құқықтарын пайдалануға;

5) таңдаған немесе тағайындалған қорғаушысымен, оның ішінде жауап алу басталғанға дейін оңаша және құпия кездесуге;

6) күдікті қорғаушыдан бас тартқан жағдайларды қоспағанда, қорғаушысы қатысып отырған кезде ғана айғақ беруге;

7) күдікті, азаматтық жауапкер деп тану туралы, іс-әрекетін саралау туралы қаулылардың, ұстап алу хаттамасының, бұлтартпау шарасын таңдау және оның мерзімін ұзарту туралы өтінішхаттың және қаулының, қылмыстық істі тоқтату туралы қаулының көшірмелерін алуға;

8) айғақ беруден бас тартуға;

9) сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамнан кепіл түріндегі бұлтартпау шарасын және күзетпен ұстауға байланысты емес басқа шараларды қолдану тәртібі мен шарттары туралы түсіндірме алуға;

10) дәлелдемелерді ұсынуға;

11) өтінішхатты, оның ішінде қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішхатты және қарсылық білдірулерді мәлімдеуге;

12) ана тілінде немесе өзі білетін тілде айғақ беруге;

13) аудармашының тегін көмегін пайдалануға;

13-1) өзіне қатысты сотқа дейінгі пробацияны жүргізу үшін пробация қызметіне жүгінуге;

14) өз өтінішхаты бойынша немесе қорғаушысының не заңды өкілінің өтінішхаты бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттеріне қылмыстық қудалау органының рұқсатымен қатысуға;

15) заңда көзделген жағдайларда, оның ішінде медиация тәртібімен жәбірленушімен татуласуға;

16) тергеп-тексерудің кез келген сатысында жазалаудың түрі мен шарасы туралы өз ұсыныстарын баяндай отырып, прокурорға процестік келісім жасасу туралы өтінішхат мәлімдеуге не оны жасасуға келісім білдіруге және процестік келісімді жасасуға;

16-1) қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес қылмыс туралы іс бойынша бұйрықтық іс жүргізуді қолдану туралы өтінішхат мәлімдеуге;

17) өзінің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларымен танысуға және хаттамаларға ескертулер беруге;

18) тергеушінің, анықтаушының, прокурордың және соттың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағым келтіруге;

19) өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін заңға қайшы келмейтін өзге де тәсілдермен қорғауға;

20) сараптама тағайындалған және жүргізілген кезде, сондай-ақ өзіне сарапшының қорытындысы ұсынылған кезде осы ҚР ҚПК-нің 274, 286-баптарында көзделген әрекеттерді жүзеге асыруға;

21) тергеп-тексеру аяқталғаннан кейін осы Кодексте белгіленген тәртіппен іс материалдарымен танысуға және одан, мемлекеттік құпияларды немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді қоспағанда, кез келген мәліметтерді көшіріп алуға, сондай-ақ ғылыми-техникалық құралдарды пайдалана отырып, олардың көшірмелерін түсіруге;

22) қылмыстық қудалауды тоқтатуға қарсылық білдіруге;

23) жасырын тергеу әрекеттеріне қатысты мәселелерді қоспағанда, өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын процестік шешімдердің қабылданғаны туралы өзін қылмыстық процесті жүргізетін органның кейінге қалдырмай хабардар етуіне, сондай-ақ олардың көшірмелерін алуға;

24) өзіне қарсы айғақ берген куәден қосымша жауап алу туралы, өзі көрсеткен адамдарды куә ретінде шақыру және олардан жауап алу, олармен беттестіру туралы өтінішхат беруге құқылы[62].

Қылмыстық жауапкершілікке тартуды болдырмау немесе заңсыз мүдделерді басшылыққа алу үшін күдікті осы жоғарда көрсетілген өзіне берілген құқықтарды теріс пайдалануы мүмкін, осылайша тергеу әрекеттерін жүргізуге кедергі келтіреді. Бұндай жағдай тәжірибеде көп кездеседі. Бұл тергеу амалдарын сапалы, жедел түрде жүргізуге кері әсерін тигізеді. Сонымен қатар тергеу амалдары ұзақ уақытқа созылып кетеді. Бұндай құқықты теріс пайдалануға заң тарапынан шектеу қойылмағандықтан, шарасыз тергеуші қорғау

тарапының қолданатын құйтырқы әрекеттеріне еріксіз мойынұсынады. Әріресе құқықты теріс пайдалану күдіктіге қорғаушы тағайындалған сәттен бастап күшейе түседі. Алдын ала тергеу барысында тек күдікті ғана емес, қорғаушылардың да өз құқықтарын теріс пайдалануы кең таралған. Сенім білдірушіге заң көмегін көрсету үшін өздерінің білімі мен тәжірибесін пайдалана отырып, олар көбінесе осы мақсатта құқықтық сана мен қылмыстық процеске қатысушылардың мүдделеріне сәйкес келмейтін барлық мүмкін болатын әдістер мен «кез келген құралдарды» қолданады. Мысалға құқықты теріс пайдалануына қылмыстық сот өндірісі кезінде күдіктіден жауап алу барысына қорғаушының жүйелі араласуын жатқызуға болады. Өз клиентіне кеңес беру құқығына сілтеме жасай отырып, қорғаушылар көбінесе сенім білдірушінің сұрақтарына дербес жауап береді немесе күдікті адамның жауабын түзетеді, ол қорғаушының ниеті бойынша өз айғақтарын дереу өзгертеді. Қорғаушының кеңестерінде тергеуші қойған сұрақтарға дәл жауап болуы мүмкін емес деп ойлаймыз, себебі, ҚР ҚПК нормаларына сәйкес, қорғаушы адамның күдікке, айыптауға, қылмыстың мән-жайына қатысты субъективті пікірі мен ұстанымын өзгерту емес, тек қылмыстық процесте айыпталушының мүддесінде әрекет етуге тиіс. Қорғаушылар тарапынан мұндай теріс пайдаланушылықтың жолын кесу мақсатында аталған шектеулер регламенттелуі тиіс. Сондай - ақ, ҚР ҚПК 64 - бабында күдіктінің таңдаған немесе тағайындалған қорғаушысымен, оның ішінде жауап алу басталғанға дейін оңаша және құпия кездесуге құқығы көзделген, біздің ойымызша, олардың жауап алу алдында заң көмегін алу құқығы толық көлемде іске асырылған.

Қорғаушының қатысуымен жауап алу мен беттестіру жүргізу кезінде қорғаушының жауап алу барысына араласуға, жауаптар беруге немесе қандай да бір сұраққа қалай жауап беру керектігі туралы кеңестер беруге құқығы жоқ екенін ескеру қажет.

Жауап алу процесінде тергеушіге осы тергеу әрекетін жүргізудегі бастамаларды және өзінің ұйымдастырушылық рөлін елемеуге болмайды. Беттестіру жүргізу барысында тергеуші жоспарлаған барлық тактикалық тәсілдер мен дәлелдемелерді пайдалана отырып күдіктіден жауап алғаннан кейін ғана, қорғаушыға сұрақ қою құқығын беруге болады. Алынған жауап дер кезінде хаттамаға түсірілсе күдіктіге қорғаушы ықпалымен өз айғақтарын өзгертуге мүмкіндік болмайды. Сұрақ-жауап барысында қорғаушының кеңесті, болжамды сұрақтары немесе жауаптары қарастырылмайды. Сондай-ақ тергеуші жауап алу процесінде қорғаушының жауап алынатын адамға қандай да бір жауапты вербальды немесе вербальды емес тәсілмен кеңес беруіне жедел әрекет жасап, дайын болу тиіс. Хаттамаға қойылған барлық сұрақтарды, оның ішінде тергеуші қарастырмай тастаған немесе жауап алынатын адам жауап беруден бас тартқан сұрақтарды жазу міндет.

Қорғаушылар тарапынан құқықты теріс пайдалану фактілерін құжаттау мақсатында, жауап алу немесе беттестіру жүргізу барысында, қорғаушы тарапынан арандатушылық репликаларды, мысалға, күдіктіге тергеушінің сұрақтарына жауап бермеу, күдікті деп тану қаулысымен таныспау, хаттамаға қол қоймау секілді ұсынымдарын жауап алу барсында сөзбе-сөз хаттамаға еңгізу керек деп ойлаймыз.

Тәжірибелік қызметте күдіктінің қатысуымен жауап алу немесе беттестіру жүргізу барысында қорғаушылардың жанжалды, арандатушылық және қалыпсыз жағдайлар туғызуы орын алып жатады. Мысалы, қорғаушылардың нұсқауларын басшылыққа ала отырып, күдікті тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде жауап беруден бастартып немесе хаттамаға қол қоймауды ұйғарады. Немесе жауап алу мен беттестіру аяқталғанан соң хаттамаға қорғаушының ықпалы арқылы ҚР ҚПК нормалары бұзылды немесе жеке басының құқығы бұзылды, қорлау көрсетілді, я болмаса жауап алған адам тарапынан оған моральдық немесе физикалық қысым келтірілді деп ойдан шығарған ақпарат жауы көптеп кездеседі. Сол себептен күдіктіден жауап алу кезінде, әсіресе баттестіру жүргізу кезінде видео немесе аудио техникалық құралды қолдану арқылы жүргізу керек. Техникалық құралдарды қолдану жауап алынып отырған адамға және оның қорғаушысына еркінсінуіне кедергі келтіріп, ықпал ететінін, сонымен қоса тергеу әрекетіне қатысушыларды, оның ішінде тергеушіні де жауап алу рәсімін қатаң сақтауға мәжбүр ететінін ескеру қажет. Сонымен қоса бұл күдіктінің өз еркімен дәлелдеме беру фактісін теріске шығару мүмкіндігін болдырмайды.

Егер қандай да бір себептермен жауап алу немесе беттестіру жүргізу барысында техникалық құралдарды қолдану мүмкін болмаса, онда куәгердің қатысуымен, ал олар болмаған жағдайда кейін куә ретінде жауап алуға болатын тергеушінің немесе анықтау органы қызметкерінің тергеу әрекетіне қатысуын алдын ала қамтамасыз ету керек. Сол кезде тергеуші кейін сол қатысқан қызметкерлерден куә ретінде жауап алып жүргізілген тергеу амалдары яғни жауап алу немесе беттестіру қалай жүргізілген мән-жайды анықтап, тергеушіге қойылған талаптар мен ескертулерді анықтап, теріс шығаруға мүмкіндік бар.

ҚР ҚПК қатысушы тұлғаларды хаттамаға қол қоюға міндеттейтін норманың болмауын қорғалу тарапы теріс пайдаланады, күдікті қорғаушының қолдауымен хаттамаға қол қоюдан бас тартады, ал қорғаушы өзінің қатысуын теріс пиғылмен растамау мақсатында қол қоюдан бас тартып жатады, осындай келеңсіз жағдайларды болдырмау себебінен, ҚР ҚПК - нің 199 бабы 7 бөліміне мынадай өзгерту еңгізілсе: «Хаттамаға міндетті түрде тергеу іс - әрекетіне қатысқан барлық тұлғалар, жауап алынған адам және оны жүргізген лауазымды адам қол қояды». Сол кезде көрстілген фактілер белең алмас еді.

Ал енді күдіктінің өзіне келетін болсақ, тергеу әрекеттерінің түріне байланысты күдіктінің олардың әрқайсысына қатысу дәрежесі әртүрлі, сондықтан құқықты теріс пайдалану әдістеріде әр түрлі болып келеді.

Тергеу әрекеті хаттамасына негізсіз және жалған ескертулердің мәлімдемесін күдіктінің келесі белгілер болған кезде олардың субъективті құқығын теріс пайдалануының бір түріне жатқызуға болатын сияқты. Біріншіден, қылмыстық процесс субъектісінің өзі қатысқан тергеу әрекетінің хаттамасына ескертулер мен толықтырулар мәлімдеу құқығының болуы. Екіншіден, күдіктінің бұл мінез-құлқының мазмұны оған берілген процедуралық мүмкіндікті жүзеге асыру және заңды ережелерді бұзу емес.. Үшіншіден, құқықты оның мақсатына қайшы пайдалану, яғни белгілі бір тергеу әрекетін жүргізу кезінде жіберілген бұзушылықтарды, дәлсіздіктерді және (немесе) оның толық еместігін көрсету мақсатында емес, қылмыстық қудалауды жүргізетін лауазымды адамдардың қызметіне нұқсан келтіру, алдын ала тергеу барысына және іс бойынша объективті шындыққа қол жеткізуге кедергі жасау үшін. Төртіншіден, адам субъективті түрде қателеспейді, бірақ тергеу әрекеті хаттамасына мәлімделген ескертулердің негізсіздігін, жалғандығын түсінеді, бірақ сонымен бірге құқықты әдейі осылай басқарады. . Бесіншіден, субъект өз құқығын заңды, адал ниетпен жүзеге асыруға мүмкіндігі бар. Алтыншыдан, күдіктінің аталған мінез-құлқының нәтижесінде қылмыстық сот ісін жүргізудің өзге де қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделеріне, сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіріледі. Айта кету керек, теріс пайдаланудың бұл түрі субъективті заң шығару арқылы құқықты жеңу мүмкін емес тергеу әрекеті хаттамасына негізсіз және жалған ескертулерді мәлімдеуге тыйым салу, өйткені бұл айыпталушыға берілген құқықтың декларативтілігіне әкеледі. Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы С. М. Даровский мұндай мінез-құлықтың алдын алу үшін күдіктінің құқықтарын жүзеге асыру тәртібіне емес, қылмыстық іс жүргізу кодексіне тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде не куәгерлерді, не техникалық құралдарды пайдалану міндеттілігі туралы ережені бекіту арқылы іс жүргізу процедурасына қойылатын талаптарды осы ережеден ерекше жағдайларды күшейтуді ұсынады[63, 31 б.]. Шынында да, егер алдын-ала тергеуді жүзеге асыратын лауазымды тұлғалар өз міндеттерін тиісті түрде орындаса және тергеу әрекеттерінің толықтығын, заңдылығын қамтамасыз ету үшін шаралар қабылдаса, негізсіз және жалған ескертулерді мәлімдеуден келтірілген зиянның алдын алуға немесе азайтуға болады. Егер тергеуші мүлдем болмаса техникалық тіркеу құралдарын қолданады, жиналған мәліметтердің сақталуына кепілдік бермейді, онда осындай тергеу әрекетінің нәтижесінде алынған дәлелдемелерге жол берілмейді деп танылуға тиіс.

Соның бірі күдіктінің қылмыстың мән-жайы туралы айғақ беру құқығы. Күдіктінің бұл субъективті құқығы ҚР ҚПК-нің 64- бабы, 9- бөлім, 8-

тармақшасында күдікті айғақ беруден бас тартуға құқылы деп көрсетілген[63], мәжбүрлі түрде айғақ алу заңнамада қарастырылмаған. Әрине бұл күдіктінің субъективті құқығы, бірақ күдікті айғақ беруге келіссе қаншалықты шынайы айғақ беретіні белгісіз, себебі, күдікті көрінеу жалған айғақ бергені үшін заңға сәйкес қандайда бір жауапкершілікке тартылмайды. Сол себепті тәжірибеде күдіктінің көрінеу жалған айғақ беріп, қылмыстық іс жүргізу органдарын адастырып жататын жағдайлар көптеп кездеседі. Күдіктінің шынайы айғақ бергенін анықтау тағыда қылмыстық іс жүргізу органдарына жүктеледі.

Ең белсендісі күдікті жауап алу кезінде қылмыстық процестің барысында әсер етеді, оның барысында адам айғақтар беру құқығын жүзеге асырады. Қылмыстық істердің тергеу жағдайларының 100%-ында айыпталушы дәлелдемелер көздерінің бірі болып табылатын айғақтар береді, онда болған оқиғалар туралы, күдіктінің немесе басқа адамдардың жасаған әрекеттері туралы, дәлелденуге жататын басқа да мән- жайлар туралы мәліметтер болады.

Айта кету керек, күдіктінің іс жүргізу жағдайы куәгердің немесе жәбірленушінің айғақтарынан айырмашылығы оның аймақтарының сипаттамаларын анықтайды. Біріншіден, күдіктінің айғақтары дәлелдеме көзі ғана емес, сонымен бірге алдын - ала айыптаудан қорғау құралы болып табылады. Айғақтар беру арқылы адам өзіне тағылған айыптың негізділігіне дау айтуға, өзінің пікірі бойынша айыптауды теріске шығаратын немесе оған күмән келтіретін өзге де дәлелдемелерді сілтемелермен хабарлауға және бекітуге құқылы. Бұл ретте күдіктіге өзі қажет деп санайтын көлемде өз қалауы бойынша айғақ беру мүмкіндігі қамтамасыз етіледі. Тергеп – тексеруді жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар айғақтарды беруге мәжбүрлей алмайды немесе оларды қызықтыратын фактілермен айғақтарды шектеу арқылы осы құқықты пайдалану шектерін белгілей алмайды.

Екіншіден, күдіктінің өзі тікелей өзіне жүктелген қылмыстың мән - жайы туралы ақпараттың бастапқы көзі болып табылады. Айта кету керек, күдіктінің іс жүргізу жағдайы куәгердің немесе жәбірленушінің айғақтарынан айырмашылығы оның айғақтарының сипаттамаларын анықтайды. Сонымен қатар, ол өз нұсқауларын ұсына алады, оқиға осылайша тергеу барысын бағыттайды. Алайда, егер адам қылмыстық іс-әрекет жасамаған болса, онда оның ол туралы хабардар болуы мүмкін екенін ескерту қажет.

Сонымен бірге, күдіктінің айғақтарының бұл ерекшеліктері оның істің нәтижесіне деген қызығылушығын растайды, бұл оның іс – әрекеттерінің біліктілігімен, тергеудің заңды жүзеге асырылуымен немесе кінәсінің дәрежесі төмендеуімен және мүлдем жауапкершілікке тартылмауымен байланысты. Соңғы жағдайды жауап алу кезінде айыпталушы тергеу мақсаттарына зиян келтіру үшін айғақтар беруді қолдануы мүмкін. Нәтижесінде , заң доктринасында куәлік берудің субъективті құқығын теріс пайдаланудың бірнеше жолы бар.

Олардың бірі жалған айғақ берілгені ретінде көрсетіледі [64, 22-24 б.]. Бұл жағдайда айыпталушының өтіріктің құқықтық сипатына қатысты бірнеше ұстанымның болуына назар аудару керек деп көрсетеді.

Бірінші позицияға сәйкес, күдіктінің өтірігі оны ұсынылған адамның қолайсыз салдарынан қорғаудың құралы ретінде қызмет етеді және оған айып тағылады [65, 157 б.]. Ал, В.Д. Адаменко бұл мүмкіндікті жалған айғақтар беру процестік ережеге сәйкес келеді және осынша қызығушылықты қанағаттандыруға бағытталған қылмыстық жауаптылықтан және жазадан жалтару деп атап өтті [66, 85-86 б.]. Оның пікірінше, адамның мұндай ұмтылыстары мемлекеттік кепілдік болып табылады және мақұлданады, өйткені заң шығарушы бір негізгі принциптерден кінәсіздік презумпциясы сондай – ақ , қылмыстық процестің басқа субъектілерінен айырмашылығы, күдіктіге жалған айғақтар бергені үшін жауапкершілікті көздемеген.

С.А.Касаткина бірінші позицияның пайдасына басқа дәлелдер келтірді, олар жалған куәлік беру мүмкіндігі кез – келген нәрсені беру құқығына кіретін субъективті құқық болып табылады және күдікті бұл құқықты жүзеге асырауда қоғамдық қауіптілік пен заңсыздықтың болмауына байланысты қажет деп санайтын айғақтар деп түсіндіреді [67, 87 б.]. Күдіктіге тек беру міндеті түрінде қосымша ауыртпалық салу керек екендігімен келіскен жөн, шынайы айғақтар оны қорғаудың негізгі әдістерінің бірінен айырады. Сонымен бірге, күдіктінің өтірігін субъективті құқық ұғымымен еркіндік өлшемі ретінде анықтау мүмкін емес, өйткені іске асыру жалған куәлік беру мүмкіндігі басқалардың мүдделерін бұзады, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың мүдделеріне қайшы келеді.

Екінші позицияға сәйкес, күдіктінің міндеттемесінің болмауы шынайы куәлік беру оның өтірік айту құқығының болуын білдірмейді, өйткені ол қылмыстық іс жүргізу заңнамасының рухына қайшы келеді [68, 44 б.]. Шынында да, күдікті үшін мұндай құқықты заң шығарушының мақұлдауын білдіреді, дәлелдеу тақырыбына кіретін жағдайларды анықтау үшін кедергі жасау тәсілдерінің бірі, ал заң керісінше, оған бұлтартпау шараларының қолдану негіздерінің бірі болып табылатын тергеуге кедергі келтіретін күдіктінің мінез – құлқының алдын алу және жолын кесу құралдарын бекітеді. Сонымен қатар, мүмкін болатын айқын зиянға қарамастан тергеуге жалған айғақтар келтіруге болмайды, бұл шаралар күдікті шынайы айғақтар бермейтін немесе өзін кінәлі деп танымайтын жағдайларда қолданылуы тиіс , әйтпесе бұл оның қорғалу құқығын шамадан тыс шектеуге әкелуі мүмкін. Атап өту қажет, бұл күдіктіге өтірік айту құқығын беру ғана емес, оның іс жүргізу жағдайы, керісінше, оның процестегі позициясын әлсіретеді. Бұл оның сеніміне нұқсан келтіретін сияқты жалпы алғанда, дәлелдемелер жүйесіндегі айғақтардың маңыздылық дәрежесі шайқалды, оларды жазалау шарасы туралы мәселені шешу кезінде болашақта ескеру мүмкіндік бермейді. Бұл жағдайда айыпталушының заңды мүдделерін қорғауға зиян келтіреді.

Айта кету керек, күдіктілердің жалған айғақтар беруі -қылмыстық іс жүргізуде өте кең таралған құбылыс. 2014-2018 жылдар кезеңінде кездейсоқ іріктеу арқылы жариялы айыптаудың қылмыстық істерінің материалдарын зерделеу нәтижесінде мыналар анықталды; күдіктілерден жауап алуда жалған айғақтар беру жағдайларының 39,22%-ы, тергеуші өзге тергеу және іс жүргізу әрекеттерін жүргізу барысында анықталған және кейіннен сот талқылауы барысында расталған. Күдіктілердің айғақтар беру құқығы шексіз бола алмайтын сияқты, оның кейбір шектеулері болуы керек, оның ішінде айғақтар беру мүмкіндігін болдырмау үшін қылмыстық процеске кедергі жасау және сонымен бірге құқықты жүзеге асырудың шынайылығын қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылады. Қандай да бір шектеулердің болмауы кейбір жағдайларда берілген субъективті құқықты пайдалануды теріс қылықтың бір түрі ретінде қарастыруға болатындығына әкеледі.

Біріншіден, жалған куәлік беру мүмкіндігі күдіктіге куәлік беру құқығының болуына байланысты, ол өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды жүзеге асырады

Екіншіден, құқықты осылайша жүзеге асыру нақты құқықтық талаптарды бұзумен байланысты емес.

Үшіншіден, жалған айғақтар беру қорғау құқығын тағайындауға сәйкес келмейді.

Төртіншіден, күдіктінің жалған айғақтар беру ниеті бар, яғни оның өзінің заңсыз мүдделерін қанағаттандыруға және басқа субъектілер үшін әртүрлі жағымсыз салдардың басталуына және тұтастай алғанда қылмыстық процестің барысына бағытталған іс-әрекеттерінің сипатын түсінуі. Бұл жағдайда осы белгінің болуы қылмыстық іс жүргізуге қатысушының мінез-құлқы оның қылмысқа қатысу дәрежесіне байланысты емес. Бір жағынан, кінәсіз адам жалған мәліметтерді хабарлай алады, осылайша оның айғақтары дұрыс түсіндірілмейді деп сеніп, айыптауды тезірек жоққа шығара алады деп сенеді, өйткені оларды растауға немесе тексеруге объективті мүмкіндік жоқ. Екінші жағынан, қылмыс жасаған адам оның оған қатысы барын жоққа шығарып, тергеуді шатастыру және жауапкершіліктен аулақ болу үшін шындыққа сәйкес келмейтін фактілермен жұмыс жасай алады. Көрсетілген жағдайларда субъектілер олардың жасалуына қатысуына қарамастан қылмыстар өздерінің заңсыз мүдделеріне қол жеткізу үшін айғақтар беру құқығын пайдаланады, оларды қанағаттандыруға сене алмайды, бұл қылмысты тергеуге кедергі келтіреді. Сонымен бірге, адам жалған куәлік бере алады, өйткені ол қылмыстың мән-жайы туралы қателеседі. Мұндай жағдайда субъективті құқықты жүзеге асыруды жосықсыз деп санауға болмайды, өйткені адамның басқа қатысушылардың құқықтары мен мүдделеріне, сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіруге ниеті жоқ.

Бесіншіден, күдіктінің айғақ беру құқығына иелік етудің басқа тәсілдері бар, оның ішінде оларды мүлдем бермеу құқығы бар.

Алтыншыдан, жалған айғақтар қылмыстық сот ісін жүргізудің басқа да қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделеріне және тұтастай алғанда

процестің мүдделеріне зиян келтіреді. В.Сверчков атап өткендей, жалған айғақтардың қоғамдық зияндылығы «іс бойынша толық, объективті және жан-жақты тергеуге, оны соттың әділ шешуіне және сол арқылы сот төрелігінің негіздеріне қол сұғуға жол бермеу» болып табылады [69, 9 б.]. Жауап алу кезінде күдікті хабарлаған мәліметтер дәлелдемелер көздерінің бірі бола отырып, істің мән-жайын зерттеудің көлеміне, бағытына, тәртібіне әсер етеді. Күдіктіден алынған ақпарат, ол келтірген дәлелдер, ұсынылған нұсқалар, ол сілтеме жасаған дәлелдер тергеу органдарымен тексерілуі керек. Демек, айыпталушының, оның қылмысқа қатысы бар не қатысы жоғы туралы тікелей білетін адамның мұндай әрекеті белгілі бір қылмыстық іс бойынша дәлелдеу шегіне әсер етеді. Бұл жағдайда жалған айғақтар жауап алуды тергеу әрекеті ретінде жүргізудің орындылығына нұқсан келтіріп қана қоймайды, сонымен қатар тергеуші дұрыс таңдамаған тергеу бағытына байланысты процестің созылуына әкелуі мүмкін.

Ғылымда жалған айғақтар берудің жолын кесу әдісі ретінде күдіктіге қылмыстық жауапкершілік шараларын қолдану ұсынылады [70, 4 б.]. Осы көзқарастың өкілдері жалған айғақтар бергені үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілеу процессуалдық үнемдеу, «қоғамға, құқық қорғау және сот жүйесіне келтірілген моральдық зиянды» өтеу, сондай – ақ бәсекелестік қағидатын іске асыру және бір жағынан жәбірленуші мен куәгердің, екінші жағынан күдіктінің, айыпталушының іс жүргізу теңдігін қамтамасыз ету мақсатында қажет екенін атап өтті [71, 26 б.].

Мұндай ұстаныммен келісу екіталай сияқты, өйткені күдіктінің міндеті алдын-ала тергеуге ықпал ету емес, ал қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органдардың айғақтардағы өтіріктерді анықтау мен теріске шығарудағы күрделілігі күдіктінің куәлік беру құқығын шектеуге негіз бола алмайды. Мұны Л.Е.Владимиров атап өтіп, келесі анықтаманы ұсынды: «сотталушының ақтауының жалғандығы туралы дәлелдер кінәліліктің оң дәлелдеріндегі кемшілікті толтыра алмайды» [72, 206-208 б.]. Атап айтқанда, ол әртүрлі ықтимал себептерді жалған айғақтар беру деп атап өтті, мысалы, қауіпті жазадан қорқу деп түсіндіріледі. Сонымен қатар, жауап алу кезінде жалған ақпарат берген күдіктіге әсер ету шараларын қолдану қорғаныс құқығының нақты емес, иллюзияға айналуына әкеледі деп ойлайды. И.В.Смолькова бұл фактіге назар аударып, жалған айғақтар бергені үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілеу күдіктінің осы құқықты жүзеге асырудан жаппай бас тартуына себеп болады деп сендіреді [73, 80 б.].

Еліміздің қылмыстық процессуальдық ережелерін талдау заңнамасы және жоғарыда аталған ұстанымдар күдіктінің айғақтарының басқа дәлелдемелер арасында басым мәні жоқ деген қорытындыға келуі мүмкін, оларды асыра бағалау қажет емес. Алдын ала тергеу жүргізу кезінде айыптау тек оларға негізделе алмайды, дәлелдемелердің жеткілікті жиынтығы талап етіледі. Сонымен қатар, прокурор тергеу жүргізу үшін өзіне жүктелген өкілеттіктерді адал орындаған жағдайда күдіктінің айғақтарындағы қайшылықтарды анықтай алады. Осыған байланысты айғақтардың жалғандығын адамның кінәсінің дәлелі

ретінде қарастыруға, күдіктіні жалған айғақтар бергені үшін қылмыстық жауаптылыққа тартуға жол берілмейді.

Егер біз шет елдердің заңнамасына жүгінетін болсақ, онда күдіктіге жалған айғақтар беруді бағалау және қорғау құқығын жүзеге асырудың жолын кесу тәсілі әртүрлі екенін атап өтуге болады. Қылмыстық процестің англо-саксондық жүйелерінде күдіктінің айғақтары автономды емес және дәлелдемелердің жеке түріне жатпайды [74, 491 б.]. Бұл дегеніміз, күдікті айғақ беруден бас тартады немесе куәгер ретінде айғақ береді. Сонымен, АҚШ заңнамасында күдікті, сотталушы куәлік беру кезінде арнайы сот қаулысымен оның статусы қорғаушы куәгер болып аустырылады және ол куәгер ретінде киелі кітапқа тек шындықты айтуға алдын-ала ант беруі керек, бұл міндеттеменің орындалуын қамтамасыз етеді және оның жалған айғақ бермеуін қамтамасыз етді [75, 61-62 б.]. Мысалы, §1621, 1623 АҚШ Заңдарының Жиынтығында бұл міндет бұзылған жағдайда, адам жалғандық жасағаны үшін, оның ішінде күдікті федералды тергеушіден жауап алу кезінде кінәсін жалған мойындамаған жағдайда қылмыстық жауапкершілікке тартылатыны анықталған [76, 766 б.].

Сонымен бірге, Германияның қылмыстық процестік заңнамасына сәйкес, күдікті, айыпталушы тек шынайы айғақтар беруге міндетті емес және жалған айғақтар бергені үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды. Сонымен бірге, Германияның қылмыстық іс жүргізу заңнамасына сәйкес күдікті, айыпталушы тек шынайы айғақтар беруге міндетті емес және жалған айғақтар бергені үшін немесе оған сәйкес көмектескені, бүркемелегені үшін қылмыстық жауапқа тартылмайды немесе ол үшін сотталмайды.

Бұл рұқсат ету және заңдылық тәсілдерінің айырмашылығы жалған айғақтар беру қылмыстық қудалауды жүзеге асырудың, дәлелдеу ауыртпалығын қылмыстық процеске қатысушылар арасында бөлудің ерекшеліктерімен, сондай-ақ айыпталушының процестік жағдайымен түсіндірілуі мүмкін. Сонымен, АҚШ-та тараптар үлкен тәуелсіздікке ие, қорғаныс функциясын орындайтын қатысушылар «параллель тергеуді» жүргізуге кең мүмкіндіктерге ие, өз мүдделерін қорғау үшін қажет ақпаратты жинай және қолдана алады, сондықтан күдіктінің айғақтары маңызды құрамдас бөлікке айналады тек олардың шыншылдығы жағдайында ғана дәлелдеу болса. Германияда дәлелдемелер жинауды тиісті мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар (Германия ҚПК§ 152) жүзеге асырады, олар күдіктінің айғақтарының мазмұнымен (Германия ҚПК§132) алдын ала танысқан және оларға берілген билік өкілеттіктерін жүзеге асыру арқылы олардың дұрыстығын тексере алады. Сонымен қатар, күдікті, айыпталушы Германияның процесуалдық заңнамасына сәйкес, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы ғана емес, сонымен бірге қылмыстық қудалау жүзеге асырылатын адам болып табылады, сондықтан оларға куәлік беру дәлелдемелер алу құралы ретінде емес, өзіне тиесілі қорғаныс құралы ретінде қарастырылады [47].

Жалған айғақтарды беруден жалған айғақтарды ажырату керек күдікті басқа адамдарға қарсы, яғни М.М.Гродзинский айыптауды «бұл қылмысқа

қатысы жоқ адамға қылмыс жасауды» білдіретін күдіктінің айғағы ретінде анықтады [77, 203 б.]. Ал Л.Е.Владимиров ескертуінде тек бөтен адамды қылмыс жасағаны үшін айыптау ғана емес, сонымен бірге сотталушыны өзінің мойындауы деп атап өтті [78, 198 б.]. М. С. Строгович кез-келген «күдіктінің, басқа күдіктінің немесе басқа адамдардың айғақтарын олардың жалғандығына қарамастан, айыптау» деп санау керек екенін, айғақтардың жалғандығын айғақ беру кезінде емес, оларды бағалағаннан кейін ғана анықтауға болатындығын атап өтті [79, 427-428 б.].

Жоғарыда келтірілген ұстанымдардың негізінде әдейі кінәсіз адамды айыптау күдіктінің қылмыс жасауда басқа адамды жалған әшкерелейтін айғақтары деп тұжырым жасауға болады. Мінез-құлықтың бұл түрі қылмыстық іс жүргізудегі субъективті құқықты теріс пайдалану белгілеріне сәйкес келеді.

Біріншіден, айыптау мүмкіндігі күдіктінің куәлік беру құқығының болуымен байланысты.

Екіншіден, қылмыстық іс жүргізу заңнамасында айғақтар берудің осы нысанына тікелей тыйым салынбайды.

Үшіншіден, әдейі кінәсіз адамның жазасы оның мақсатына қайшы келетін құқықты жүзеге асыруды білдіреді. Мұндай мінез-құлықтың жосықсыз болуы күдіктінің қызығушылығы мен мотивтерімен, оның жауапкершіліктен жалтаруға немесе өз кінәсінің бір бөлігін басқа адамдарға жабу арқылы өз жағдайын жеңілдетуге деген ұмтылысымен анықталады. Ескерту жасау кез-келген әдісті, оның ішінде заңсыз әдістерді қолдануды көздейтін қорғаныс тактикасымен ғана емес, сонымен бірге кек сезімімен немесе басқа да себептермен де туындауы мүмкін. Бұл күдіктінің айғақтарын оның өзіне қарсы айғақ беретін адаммен қарым-қатынасының сипатын ескере отырып, сондай-ақ күдіктінің адал жаңылысуды болдырмау үшін жағдайды қабылдау ерекшеліктері мен қылмыс жасау мән-жайларын ескере отырып тексеру мен бағалауды қажет етеді.

Төртіншіден, адамның айғақ беру құқығын жүзеге асыру ниеті бар айғақтарды дәл ескерту түрінде. «Көрінеу» ұғымы үкімнің субъективті жағын сипаттайды және күдіктінің қателеспейтінін, бірақ берілетін ақпараттың жалғандығын және басқа адамның қылмыс жасауға қатысы жоқтығын түсінетіндігін білдіреді.

Бесіншіден, қылмыстық процеске қатысушының өзіне берілген құқықты заңды түрде жүзеге асыру мүмкіндігі бар. Күдікті басқа адамдардың құқықтарын анық бұзбау үшін айғақтар беруден бас тартуға не айғақтар беруге құқылы.

Алтыншыдан, ескерту қылмысты тергеуге кедергі келтіреді, іс бойынша объективті шындыққа қол жеткізуге қарсы тұрады. Сонымен қатар, зиян тек алдын-ала тергеу мүдделеріне ғана емес, ең алдымен келісілген адамға да байланысты.

Шын мәнінде күдіктінің айғақ беру кезінде басқа адамға қарсы айғақ бергенің, басқа адамға жала жабу, яғни құқық бұзушылық деп қарастыру керек. Сот төрелігі мен жеке адамдар үшін қолайсыз салдарлардың ауырлығын, ескере отырып, күдіктінің қылмыс жасағаны үшін кінәсізбін деп жалған айғақ беріп,

кейін кінәсі дәлелденіп жатса онда бұны субъективті құқықты теріс пайдалану санатынан қылмыс санатына ауыстыру қажет. Мұндай жағдайда көрінеу кінәсіз адамды қорлаудың жолын кесу әдісі оны жасаған адамға қылмыстық жауаптылық шараларын қолдану болады, мысалы, бұл Германия Қылмыстық кодексінде (§164 – жалған күдік келтіру) [80, 303 б.]. Швейцарияның Қылмыстық кодексінде де, [81, 266 б.]. Испанияның Қылмыстық кодексінде 456- бап, бар ұғым [82, 142 б.].

Сонымен қатар жалған көрінеу айғақ бергені үшін күдіктіні жауапқа тарту деген көз қарасқа ғалымдардың ойы екіге бөлінген, бір тарап күдікті көрнеу жалған айғақ беруге құқылы, ол күдіктінің өзін-өзі қорғау тактикасы десе, екінші тарап көрінеу айғақ бергені үшін күдіктіні қылмыстық жауапкершілікке тарту керек дейді.

Бірінші ұстанымның жақтаушысы И. Л. Петрухин күдіктінің жалған айғақ беруі оның қорғалу құқығынан туындайды деп санайды, ал қарама-қарсы көзқарас «үлкен қателік және тәжірибеге зиянды», өйткені ол заңды және моральдік құқықтың араласуына мүмкіндік береді: заңды тұрғыдан алғанда, күдіктіге жалған куәлік беру фактісі заңды, өйткені күдікті ешқандай заңды тыйым мен бұйрықты бұзбайды; моральдік тұрғыдан алғанда, кез-келген өтірік айыптауға лайық, өйткені ол моральдік нормаларға қайшы келеді деген пікірде. Осы пайымдауларға сүйене отырып, ол күдіктінің айғақ бермеу құқығын мойындауға және сонымен бірге жалған айғақтар беру құқығын мойындамау қисынсыз деп тұжырымдайды[83, 15-176.].

Тіпті немістің атақты заңгері В. Дегенер күдіктіні көрнеу жалған айғақ бергені үшін жауапкершілікке тарту барып тұрған азаптау дейді[84].

Ал, екінші тәсілдің жақтаушысы Ю.Золотов көбінесе күдікті жалған айғақ беру кезінде болған оқиғаны ертегіше түрлендіріп, тіпті ең күлкілі және фантастикалық нұсқаларын ойлап табатындығына сүйене отырып, тергеу өтірікшілер үшін ешқандай салдарсыз ашық өтіріктің барлық нұсқаларын мұқият тексеруге міндетті, бұған қосымша уақыт кететінін айтып, күдіктіге жалған айғақтар бергені үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілеуді ұсынады[70].

Г.К. Мишин бұл ұстаныммен келісіп, ол күдіктінің «өзін-өзі айыптайтын» айғақтар бермеу құқығы оның алдын-ала тергеу мен сотта жалған айғақтар үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылу міндетімен тығыз байланысты деп санайды, сондықтан оның пікірінше, айыпталушыны дилеммаға қою керек: ол өзіне берілген құқығы бойынша үндемей, яғни айғақ беруден бас тартады немесе ол өз ісі бойынша айғақ беруді шешсе, онда тек шынайы айғақ беріп, ал көрінеу жалған айғақтар үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылуы керек. Әрі қарай, автор бұл айыпталушының өзіне берілген құқығын теріс пайдаланғаны үшін жауапкершілікті белгілеу туралы екенін айтады. Іс жүзінде мойындау айғағын өзгерте беру және оны өзгертуге өтініш бере беру тергеуді шатастырудың ең көп

тараған тактикасы екенін ескере отырып, күдіктіге көрінеу жалған айғақ бергені үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілеуді ұсынады[85].

А.В. Победкин бұл мәселе бойынша бастапқы ұстанымды айыптаудан материалдық және процедуралық әдістермен қорғауға болады деп санайды: материалдық әдіс айыптаудың мәнін жоққа шығаруға бағытталған заңды әрекеттерді және айыпталушыларға дәлелденетін жағдайлар туралы жалған айғақтар беру мүмкіндігін қамтиды, егер мұндай айғақтарды оларды берген адам айыптаудан (күдіктенуден) қорғау құралы ретінде қарастырса, ал процессуалдық — лауазымды тұлғалардың айыптауды немесе күдіктенуді негіздеу жөніндегі әрекеттерінің заңдылығына дау айтудан тұрады [86, 416 б.].

Екінші позицияны жақтаушылар келесі дәлелдерді келтіреді: біріншіден, мұндай тәжірибе кейбір демократиялық елдерде бар; екіншіден, күдіктінің, айыпталушының, сотталушының жалған айғақтары құқық қорғау органдарының жұмысын едәуір қиындатады, оларды теріске шығару үшін айтарлықтай материалдық, физикалық, психологиялық және уақыттық шығындарды талап етеді, үшіншіден, айыпталушының көрінеу жалған айғақтар бергені үшін қылмыстық жауаптылығын белгілеу жарыспалылық принципіне сәйкес келеді, өйткені жәбірленуші мен куә, бір жағынан, және күдікті, айыпталушы, сотталушы-екінші жағынан, тең жағдайға қойылады.

Шынында да, кейбір елдерде бұл мәселе айыпталушының пайдасына шешілмейді. Мысалы, Ұлыбританияда кез-келген адам, оның ішінде сотқа куәлік берген сотталушы да куәгер болып табылады. Сотталушыдан "ешкімді де өзін-өзі айыптауға мәжбүрлеуге болмайды" қағидатының қолданылуына байланысты мәжбүрлеп жауап алуға болмайды, алайда егер ол айғақтар беруге тілек білдірсе, онда оның статусы куәгер статусына ауыстырылып, көрінеу жалған айғақтар бергені үшін кейіннен қылмыстық жауапкершілікпен ант беру арқылы жауап алынады[87, 528 б.]. Осы практиканы заңдастырған Criminal Evidence Act (Қылмыстық дәлелдемелер туралы) Заңы 1898 жылы «кінәсіздерді қоршау үшін» қабылданғанын атап өткен жөн.

Бұл заңды орыс критигі Л.Е.Владимиров қатты сынға алды. Оған төнген қауіпті көрсете отырып, ол былай деп жазды: «ең алдымен, ол кез-келген дұрыс қылмыстық процестің негізгі басталуын бұзады, «ешкім өзін кінәлауға міндетті емес»- деп көрсетеді. Сонымен қатар сасқа көшбасшылық ұстанымды қабылдау дегеніміз-адамды заңмен өз-өзіне қол жұмсауға мәжбүр етуге болатын жағдайлар бар екенін мойындау, заң адамдарды бұл жағдайда жазаланатын ант беруге азғырады немесе итермелейді, бұл негізгі айыптауды айыптаудан немесе Ақтаудан басқа. Нәтижесінде: айыпталушы өзін-өзі сақтау сезімі бойынша өз өмірін немесе бостандығын сақтап қалғысы келіп жалған айғақтар бергені үшін жазалау қатерімен сотталушыдан жауап алу. Бұл шынымен де сотталушыны куәгерге айналдыру сотталушы үшін қорқыныш тудырады деп, сынға алды[88, 391 б.].

Бұндай тәжірибе АҚШ заңнамасында да орын алған. АҚШ заңдар кодексінің 3481-бабының 18-тармағына сәйкес «қылмыс жасады деп айыпталған адам оның жеке өтініші бойынша «құзыретті куәгер» болып саналуы керек. Оның мұндай өтінішті беруден бас тартуы оған қарсы бағытталған болжам жасамауы керек». Айғақ беруге ниет білдірген айыпталушылар, кез-келген куәгер сияқты, сотқа олардың айғақтарының шын болатындығы туралы «шындықты және тек шындықты» айтамын деп ант беруі керек [89, 528 б.]. Сотталушыдан өз ісі бойынша куәгер ретінде жауап алынады, бірақ қарапайым куәгерден айырмашылығы, оны қылмысты әшкерелеуге әкелетін сұраққа жауап беруден жалтаруға құқығы жоқ. Көрінеу жалған ант бергені үшін ол ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыру түрінде қылмыстық жауапкершілікке тартылады (§1621, 1623 АҚШ заңдарының жиынтығы) [90, 45-64 б.]. Сотталушыны тек жалғандық қана үшін жазаламайды, сонымен қатар сотталушының федералды тергеуші жауап алу кезінде өз кінәсін жалған мойындағаны үшін де жауапқа тартуға болады [91, 1216 б.].

Әрине бұл жерде сотталушының жалған айғақтар бергені үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту американдық құқықтық жүйесінің «оғаштықтарының» бірі деп санаймыз. Біздің құқықтық жүйе үшін қылмыстық жазаға тарту ерсі болып көрінеді, себебі отандық қылмыстық сот ісін жүргізуде күдіктінің, айыпталушының, сотталушының және куәгердің статустары арасында нақты айырмашылық бар. Әр қайсысының дәрежесі, міндеттері, құқықтары ҚР ҚПК нақтылап көрсетіліп кеткен. Дегенмен күдіктінің бұл әрекетіне қанда да бір жауапкершілік қарастыру керек деген ойдамыз.

Шын мәнінде де күдікті айғақ беруден бас тарту құқығы заңмен айқындалып көрсетілсе, неге күдіктіге осы құқығын пайдаланбасқа, ал егер айғақ беруге келіссе шынайы айғақ беруді ескертіп, заңнамамен міндеттеу керек деп ойлаймын. Себебі, ҚР ҚПК-не сәйкес барлық сот ісіне қатысушылар (жәбірленуші, куәгер, сарапшы маман т.б.) тек күдіктіден басқасы айғақтар беруден бас тартқаны және көрінеу жалған айғақтар бергені үшін заңға сәйкес қылмыстық жауаптылыққа тартылады.

Күдіктінің айғақ беруден бас тартуы мінез-құлқының бір нұсқасы ретінде құқықты теріс пайдаланудың кейбір белгілеріне ие болуы мүмкін мінез-құлық: 1) айғақтар беруден бас тарту субъективті құқық болып табылады жүзеге асыруға заңнамалық тыйым салудың болмауы; 2) құқыққа мақсатсыз билік ету мүмкіндігі заңды мүдделерді қорғау үшін және өндірісті кешіктіру үшін; 3) күдіктінің айғақтар беруден бас тарту құқығын қасақана пайдалануы; 4) жария мүдделерге зиян келтіруі мүмкін. Мысалы, бұл белгілер күдікті өз бетінше жауап алуға ниет білдірген жағдайда куәлік беруден бірнеше рет бас тартқан кезде байқалады. Денсаулығына байланысты немесе өзін жайсыз сезінуіне байланысты, одан қалса себепсіз бас тарту құқығын толық пайдалану мақсатында.

Тәжірибе күдіктінің себепсізден айғақ беруден бас тарту жағдайы көптеп кездеседі. Мысалға: қылмыстық істердің бірінде айыпталушы Ж. (№3524-17-00-

1/542 қылмыстық іс, Қарағанды облысы, Теміртау қалалық сотының мұрағаты) [92]. ҚР ҚПК 64-бабына сілтеме жасай отырып, қылмыстық жәйт бойынша айғақ беруден бас тартты. Содан кейін алдын-ала тергеу барысында ол тергеушіге бірнеше рет (3 рет) өтініш жіберді, онда ол күдіктің мәні бойынша куәлік беруге ниет білдірді. Оның берген өтініштеін тергеуші қанағаттандырған, бірақ жауап алудың өзінде күдікті себептерін көрсетпей өз қорғаушысын ауыстыру қажеттілігіне сілтеме жасай отырып, тағы да куәлік беруден бас тартқан. Содан кейін алдын-ала тергеу барысында күдікті Ж. тергеушіге бірнеше рет (3рет) қайталама өтініш берген, онда күдіктің мәні бойынша куәлік беруге ниет білдірген. Бұл жолғы өтініштерін тергеуші қанағаттандырған, бірақ жауап алудың өзінде күдікті себептерін көрсетпей өз қорғаушысын ауыстыру қажеттілігіне сілтеме жасай отырып, тағы да куәлік беруден бас тартқан. Қорғаушыны ауыстырғаннан кейін ғана күдіктіден жауап алу жүргізілген. Сөйтіп күдікті Ж. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында, бірнеше рет айғақ беруден бас тартып, бірнеше рет айғақ беруге өтініш білдірген. Сонымен қоса қудалау органымен тағайындалған қорғаушыны бірнеше рет себепін көрсетпей ауыстыруға өтініш білдірген. Әрдайым тергеушімен күдікті Ж.ның өтініштері қанағаттандырылып отырған. Бұл жерге байқайтынымыз күдікті тарапынан өзіне берілген құқықтарын шамадан тыс теіс пайдалануын байқаймыз.

Ал, күдіктінің мұндай әрекеттері оның заңсыз қызығушылығын көрсетуі мүмкін, қылмыстық іс жүргізу құралдарын тиімсіз пайдалануға, тергеудің созылуына әкелуі мүмкін, әлбетте бұндай қылықты анық түсіне тұра субъективті құқықты теріс пайдалану деп айта алмаймыз, себебі куәлік беруден бас тарту мүмкіндігі оны іске асыру себептері заң шығарушыда тікелей қарастырылған және заңды деп танылады, басқаша айыпталушының құқықтарына негізсіз қысым жасауға әкелуі мүмкін.

Оны іске асырудың ықтимал теріс пайдалану сипаты тұрғысынан айғақтар беру құқығын қарауды қорытындылай келе, күдіктінің мінез-құлқын субъективті құқықты теріс пайдалану ретінде анықтау үшін заңды және заңсыз әрекеттерден (әрекетсіздіктерден) айғақтар беруге субъективті құқықты теріс пайдалануды біржақты ажыратуға мүмкіндік беретін барлық белгілердің жиынтығы қажет екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, күдікті үшін кез-келген шектеулер мен қолайсыз салдарлар, тіпті қоғамдық мүдделерді, сондай-ақ басқа қатысушылардың мүдделерін қорғау үшін қолданылатындығын тағы бір рет атап өту керек процестер қажет және ол орынды және пропорционалды болуы керек. Бұл, ең алдымен, күдіктінің ерекше жағдайына байланысты – кінәсі әлі талқыланып жатқан, бірақ осы мәртебеге байланысты жағымсыз салдарға әкеп соқтыратын адам. Күдіктінің теріс қылықтарын әшкерелеу тәсілі ретінде айғақтар беру құқығын кез келген шектеу немесе одан айыру берілген жағдайда оның қорғалу конституциялық құқығын бұзуға әкеп соғуы мүмкін. Бұл мәселені шешуде күдіктінің мүдделеріне басымдық беру керек, өйткені мемлекет адамның кінәсін анықтаудың басқа балама әдістеріне ие. Бұл ретте басымдық әрқашан күдіктінің жағында бола бермейді. Кейбір жағдайларда қылмыстық іс

жүргізуге қатысушының мінез-құлқы заңсыз әрекеттің сипатына ие болады, сондықтан оны жасаған адам үшін қолайсыз салдарлардың басталуын талап етеді. Жоғарыда айтылғандай, бұл мінез-құлық ескерту болып табылады, оның аяқталуы қылмыстық жауапкершілік шараларын қамтамасыз етуі керек, өйткені күдіктінің осындай әрекеттерінің нәтижесінде қылмыс жасауға қатысы жоқ басқа адам зардап шегеді.

Жауап алудан басқа, айыпталушы куәландыру сияқты басқа тергеу әрекеттеріне қатысады, оның ішінде тану үшін ұсыну (ҚР ҚПК 229-бабы), тергеу эксперименті (ҚР ҚПК 258-бабы), тінту және алу (ҚР ҚПК 252,253-бабтары), жеке тінту (ҚР ҚПК 255-бабы), беттестіру (ҚР ҚПК 218-бабы), оқиға орнында тексеру (ҚР ҚПК 257- бабы), үлгілерді алу (ҚР ҚПК 34-бөлімі) сот сараптамасы (ҚР ҚПК 283-бабы). Алайда күдіктінің белсенділік деңгейі айтарлықтай төменде (ерекшелік-күндізгі мөлшерлеме, көрсеткіштерді тексеру адам айғақ бере алатын орын бұрын сипатталған әртүрлі сапалық сипаттамалары) және негізінен тергеу әрекеттеріне қатысуға және тиісті хаттамаға толықтырулар мен ескертулер енгізу мүмкіндігімен оны одан әрі өз қолымен куәландыруға міндетті. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде күдіктінің қандай да бір жүргізілген тергеу әрекетіне ескертулері мен мәлімдемелер айтуға оны хаттамада қалдыруға құқықтары бар. Бұл ескертулердің мазмұны айыпталушыларға қандай да бір тергеу әрекетін жүргізу кезінде лауазымды адам назар аудармаған мән-жайларды, сондай-ақ сарапшының алдына қосымша қою қажет болған мәселелерді көрсету болады. Күдіктінің ескертулер мен толықтыруларды көрсету құқығын іске асыруы өзінің мақсаты ретінде тергеу әрекеттері хаттамалары мазмұнының толықтығы мен объективтілігіне оң әсер ететін сияқты. Сонымен бірге, қылмыстық сот ісін жүргізудің осы қатысушысы тергеушінің іс жүргізу тәртібін бұзғандығы жалған көрсетілген негізсіз, қозғалмаған ескертулерді мәлімдеу арқылы аталған құқықты алдын ала тергеу мүдделеріне зиян келтіру үшін пайдалана алады. Сонымен бірге, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушы көрсетілген құқықты тергеушінің тергеу әрекетін жүргізудің іс жүргізу тәртібін бұзғанын, сондай-ақ тергеушінің тұжырымдары мен жиналған дәлелдемелердің сәйкес еместігін жалған көрсететін негізсіз, қозғалмаған ескертулерді мәлімдеу арқылы алдын ала тергеу мүдделеріне зиян келтіруі үшін пайдалануыда көптеп кездеседі. Тергеушіге жала жауып іс барысында болмаған негізсіз әрекеттерді хаттамада көрсетіп жатады. Сол себептен тергеушіге қандай тергеу әрекетін жасаса да видео жазбамен өткізгені абзал. Бұл өз кезегінде тергеушіге өзін жазадан ақтап шығуға көп көмек береді.

ҚР ҚПК-ның 68- бабы, 2- бөліміне сәйкес қорғалуға құқығы бар куәның, күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, сотталған адамның, ақталған адамның өтінуі бойынша қорғаушының қатысуын қылмыстық процесті жүргізетін орган қамтамасыз етеді [62]. Яғни егер күдіктінің өзінің таңдап, келісімге келген қорғаушысы болмаса, қылмыстық процесті жүргізетін орган процестің тиісті сатысында қорғаушының қатысуын қамтамасыз етуге міндетті, бұл туралы ол адвокаттардың кәсіби ұйымы үшін міндетті қаулы шығарады.

Сосын адвокаттардың кәсіби ұйымы ұсынған адвокатты өтініш білдірген күдіктінің қорғаушысы етіп тағайындайды. Тәжірибеде кездесетін мәселенің бірі, күдікті осы тағайындалған қорғаушыны негізсіз ауыстыра беруі. Бұл тергеу уақытын ұзартып жібереді. Әсіресе күзетпен қамауға алынған күдіктімен алдын-ала тергеу амалдарын жүргізуде айтарлықтай кедергі болуы мүмкін. Себебі тергеуші күдіктімен қандайда бір тергеу амалын жүргізу үшін, алдын ала уақытша ұстау изоляторына өтініш жіберу арқылы күдіктіні өз бөлімшесіне алғызады, оған тергеу амалдарын жүргізуге шектеулі уақыт қана беріледі, себебі қамақтағы күдіктіні уақытша ұстау изоляторына белгілі бір уақытта жеткізу нұсқаулығы бар. Бұл уақытта тергеушімен алдын-ала келісіліп қойған уақытпен тағайындалған қорғаушы шақырылады, ол тағайындалған қорғаушы келгенде, күдікті одан бас тартып жатады. Тергеуші күдіктіден тағы жазбаша қорғаушыны алмастыру жайында өтініш алып, қаулы шығарып, адвокаттардың кәсіби ұйымына жібереді. Ол ұйым өтінішті қарастырып, басқа адвокат жібергенше едәуір уақыт өтеді. Бұл тергеу органы үшін уақытының текке кеткені болып саналады. Немесе тағы осындай келеңсіз жағдай уақытша ұстау изоляторына тергеуші алдын-ала рұқсаттама алып, тағайындалған қорғаушымен келіп, тергеу кабинетінде тергеу амалдарын жүргізбек болып жоспарлағанда, күдікті тағайындалған қорғаушыны алмастыруға тағыда негізсіз өтініш береді. Бұл тергеу бөлмесіне алдын ала рұқсаттама алып, кезекте тұрып, арнайы уақыт арнап келген тергеушінің тағыда уақытының зиян кеткені болып табылады. Тергеу бөлмесіне рұқсаттама алып, оған өткенге дейінгі уақыт тергеушінің кемдегенде жарты күн уақытын алады, одан көп болмаса. Бұл жерде де байқайтынымыз күдікті қылмыстық процесті жүргізетін орган «мені қорғаушымен қамтамасыз етуге міндетті» деп, өз субъективті құқығын теріс пайдаланып отырғанын байқаймыз. Бұл орайда тағайындалған қорғаушыны алмастыруға шектеу қойылуы тиіс. Тергеу органымен тағайындалған қорғаушы ауыстырылуға жатпайды, егер күдікті қорғаушының қызметіне қанағаттанбаса, тергеушіге сол туралы шағымдана алады, тергеуші өз арапынан сәйкесінше шешім қабылдайды. Күдікті қосымша өз қорғаушысын шақыруға құқылы. Егер ол қылмыстық процесті жүргізетін орган тарапынан тағайындалған болса. Жалпы сот процессі кезінде де күдіктінің тағайындалған қорғаушыдан бас тартып, оны қайта-қайта алмастыра беру немесе шамадан тыс бірнеше қорғаушы тандап алу фактісі көптеп кездеседі. Бұл сот процессінің ұзаққа созылуына әкеп соғады.

Германия бұл тұрғыда оңтайлы шешім қабылдаған. Германияның қылмыстық процестік кодексіне сәкес күдікті қылмыстық іс жүргізудің кез келген сатысында қорғаушының көмегін пайдалана алады және тандау бойынша қорғаушылардың саны үшеуден аспауға тиіс (§ 137) [58].

Қорғаушыны алмастыру немесе одан бастарту Ресей заңнамасында да орынды мәселе болып табылады. Ресей Федерациясы Қылмыстық процесуалдық

кодексінің 51-бабында қандай жағдайларда қорғаушының міндетті түрде қылмыстық процеске қатысу керектігі көрсетілген. Ал осы Кодекстің 52-бабында күдікті, айыпталушы қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің кез келген сәтінде қорғаушының көмегінен бас тартуға құқылы. Мұндай бас тартуға күдіктінің немесе айыпталушының бастамасы бойынша ғана жол беріледі деп көрсетілген [93]. Тәжірибеде, міндетті түрде қорғаушының қатысу керек қылмыстық істерде күдікті қорғаушыдан бас тартып жатады. Бұл мәселе бойынша Ресей Федерациясының Конституциялық соты 2019 жылдың 17 шілдесінде бекітілген №28 қаулысында анықтаушы, тергеуші немесе сот өздерінің конституциялық және құқықтық мағынасында адамның қылмыстық іске қатысу кезінде тағайындау бойынша қорғаушыдан бас тарту туралы өтінішін қанағаттандырусыз қалдыра алады деп санамайды. Егер осы адамның, сондай-ақ шақырылған немесе тағайындалған қорғаушының қорғау құқығын теріс пайдалануы болмаса [94].

Сонымен қатар бұл мәселе бойынша «Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық актінің» 14-бабы 3-тармағының «d» тармақшасында кепілдік берілген құқық абсолютті болып табылмайды деп санайды. Белгілі бір сот ісін жүргізу шеңберіндегі егер айыпталушы сот ісін тиісті түрде жүргізуге елеулі және жүйелі түрде кедергі келтірсе немесе оған ауыр қылмыс жасағаны үшін айып тағылса, бірақ ол өз мүдделеріне сай әрекет ете алмаса сот төрелігінің мүдделері айыпталушының қалауына қарсы қорғаушы тағайындауды талап етуі мүмкін. Сонымен бірге, айыпталушының өзін-өзі қорғауға деген кез-келген шектеуі объективті және жеткілікті маңызды мақсаттарға ұмтылуы керек және сот төрелігінің мүдделерін қорғау үшін қажет шеңберден шықпауы керек деп көрсетілген[95].

Адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенцияның 6-бабы 3-тармағының «b» тармақшасына сәйкестігін бағалай отырып, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық Сот осыған ұқсас ұстанымды қолдайды. Оның пікірінше, қылмыс жасағаны үшін айыпталушы адам таңдаған заң көмегіне жүгіну мүмкіндігіне ие болуы керек, бұл адам құқықтарының халықаралық стандарттарында айыпталушыға тиімді қорғаныс жасау тәсілі ретінде танылады. Алайда, адвокат пен оның қорғаушысы арасындағы сенім қатынастарының маңыздылығына қарамастан, бұл құқық, қажет болған жағдайда, ақысыз заң көмегі көрсетілген жағдайларда және егер сот төрелігінің мүдделері айыпталушының сот тағайындаған адвокатпен өкілдік етуін талап етсе, белгілі бір жолмен шектелуі мүмкін. Мемлекеттік органдар сотталушының өз өкілін таңдауы тұрғысынан оның тілектерін ескеруі керек, бірақ егер бұл үшін әділеттілік мүдделерінен туындаған тиісті және жеткілікті негіздер болса. Егер мұндай негіздер болмаса, адвокаттың еркін таңдауына қойылатын шектеулер осы Конвенцияның 6-бабының 1-тармағын, сол баптың 3-тармағының «в»

тармақшасымен бірге бұзуы мүмкін, егер бұл жалпы сот ісін жүргізу аясында айыпталушының қорғауына кері әсерін тигізсе [96].

Іс жүзінде күдікті, әдетте, бір өтініште екі талап қояды: қорғаушыдан бас тарту және оған басқа қорғаушы тағайындауды талап етеді, бірақ мұндай мәлімдеменің себептері оларға түсіндірілмейді. Тергеуші қорғаушының қызметтерін пайдалану құқығын қамтамасыз ете отырып, бұл өтінішті қанағаттандырады, бұл тергеу барысында қиындықтар туғызады. Осылайша, қорғаушы ауыстырылған жағдайда, іске жаңадан кірген қорғаушы ұстау хаттамасымен, бұлтартпау шарасын қолдану туралы қаулымен, айыпталушының қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларымен, айыпталушыға ұсынылған немесе ұсынылуы тиіс басқа құжаттармен танысуға құқылы. Бұл құқықты іске асыру сөзсіз алдын ала тергеудің созылуына әкеледі, тергеушінің өз өкілеттіктерін жүзеге асыруына кедергі келтіреді. Алайда, егер күдікті өзінің қорғаушысын бір рет немесе негізделген түрде ауыстырған кезде оның мүдделері көпшілік алдында басымдыққа ие болса, онда бұл процедураны бірнеше рет бастаған кезде қорғау құқығы, қорғаушыны таңдау тергеушінің мінез-құлқын айла-шарғы жасау құралы бола алады. Атап айтқанда, қорғаушыны ауыстыру жағдайларының 50% - ы бірнеше рет болған.

Мысалы, алдын-ала тергеу барысында айыпталушы П. өзінің қорғаушысынан бас тарту және келісім бойынша шақырылған жаңа адамды тағайындау туралы өтініш білдірді. Бұл өтінішті тергеуші қанағаттандырды, жаңа қорғаушы өз өкілеттіктерін орындауға кірісті, ал біраз уақыттан кейін айыпталушылар оның қызметтерінен бас тартты. Қорғаушыны ауыстыруды айыпталушы бірнеше рет бастаған, ал оның белгілі бір кезеңінде іске қатысқан адам әрқашан "жаңа" қорғаушы болған. Барлығы төрт қорғаушы осы қылмыстық іске тартылды, бірақ олардың қатысуы бір реттік болмады, тергеу әрекетіне байланысты айыпталушы оларды бұрынғы қызметтерінен бас тарту және келісімді қайта жасасу арқылы өзгертті.

Күдіктінің бұл әрекеті іске кіріскен кезде қорғаушылардың әрқайсысы жаңа материалдармен танысуға, өтініштер, шағымдар білдіргенде тергеуші тергеу әрекеттерін кейінге қалдыруға мәжбүр болды. Күдіктінің мұндай әрекеті келесі белгілермен сипатталады: 1) айыпталушының қорғаушыны ауыстыруға субъективті құқығының болуы; 2) айыпталушының мінез-құлқы қылмыстық іс жүргізу заңнамасының талаптарына сәйкес келеді; 3) оның құқығын іске асырудың қайшылығы мақсаты үшін қорғаушыны ауыстыру мүмкіндігін пайдалану тергеудің кешіктірілуі, тергеушіге алдын ала тергеуді жоспарлау, жүргізу тактикасын құру бойынша кедергілер жасау; 4) адамда субъективті құқыққа билік етудің заңды тәсілдерінің болуы; 5) субъективтік құқыққа қылмыстық сот ісін жүргізудің өзге де қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделеріне, сондай-ақ жария мүдделерге келтірілген зиянның орнын

толтырады. Жоғарыда аталған белгілерді анықтау күдіктінің қорғаушыларды ауыстыру әрекеттерін субъективті құқықты теріс пайдалану ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде келесі тұжырымдарға қол жеткізуге болады:

1. Жалған айғақтарды құқықты теріс пайдалану деп тану барлық нақты мән-жайларды бағалауға және үшінші тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіру, күдіктілердің жалған айғақтар беру кезінде іс-әрекеттері мен олардың салдарларын ұғыну сияқты белгілерді анықтауға байланысты. Қылмыстық процестің қағидаларына сүйене отырып, күдіктінің іс жүргізу жағдайын, оның қылмыстық сот ісін жүргізу кезінде жалған айғақтар беруге тыйым салуды белгілеуге, сондай-ақ күдіктіге қорғау құқығын негізсіз шектеуге әкеп соғуы мүмкін жазалау сипатын қолдануға жол берілмейді деп танылады.

2. Қылмыстық іс қатысушыларының бәрі жалған көрінеу айғақ бергені үшін қылмыстық жауапкершілікке жартылады, ал күдіктіні бұндай жауапкершілікке тарту қарастырмаған, осы жағдайды пайдаланып күдікті тергеу барысында жалған айғақ беріп, тергеу органын адастырады. ҚР ҚПК-нің 64-бабы, 9- бөлім, 8- тармақшасында күдікті айғақ беруден бас тартуға құқылы деп көрсетілген, мәжбүрлі түрде айғақ алу заңнамада қарастырылмаған. Әрине бұл күдіктінің субъективті құқығы, бірақ күдікті айғақ беруге келіссе қаншалықты шынайы айғақ беретіні белгісіз, себебі, күдікті көрінеу жалған айғақ бергені үшін заңға сәйкес қандайда бір жауапкершілікке тартылмайды. Сол себепті егер күдікті тергеу барысында жалған айғақ беріп, ол кейін тергеу органымен анықталып жатса, күдіктінің бұл әрекетін «қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жай деп қарастыру керек» және бұны ҚР ҚК 54-бабына қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар тізіміне еңгізу керек. *(№1 қосымша)*

3. Қылмыстық іске қатысатын қорғаушының қызметі өзінің қорғалушысына заңсыз мүдделерге қол жеткізуге жәрдемдесуді көздемейді, әйтпесе бұл қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін бұзуға және жосықсыз қорғалушы тарапынан теріс пайдаланушылық санын ұлғайтуға әкеп соғады.

4. Қорғаушының тергеу әрекеттеріне қатысуына байланысты субъективті құқықты теріс пайдаланудың түрлері: күдіктіден жауап алу кезінде қорғаушының жүйелі түрде араласу және күдіктінің қорғаушы нұсқауымен жауабын өзгертіп жіберуін; қорғаушының іс жүргізу әрекеттеріне дәлелсіз себептермен келмеуі; күдіктінің тергеу органың адастыру мақсатында жалған көрінеу айғақ беруі; негізгі іс бойынша жауаптылықтан жалтару мақсатында көрінеу айғақ беруі; күдіктінің қорғаушыларды бірнеше рет негізсіз ауыстыруы болып табылады.

Жоғарыда көрсетілген қорғалушы тарапынан құқықтарды теріс пайдалану тек сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында ғана белең құқықтарды теріс пайдалану түрлері. Негізінен қорғалушы тарап өздеріне берілген құқықтарын айып тағылып сот процесі барысында кеңінен қолданады. Ол әрине өздерін қандай жолмен болса да ақтап алу мақсатында жасалатын олқылық. Бұндай олқылықтарға жол бермеу үшін, заң жүзінде қорғалушы тараптың құқықтарына шектеу келтіру керек. Бұл олардың құқықтарына қысым жасау емес, тек құқықтарының пайдалану шеңберін көрсету. Бұл үшінші тұлғалардың немесе мемлекеттің мүдделерін қорғау үшін және зиян келтірмеу мақсатында жасалу керек.

2.2. Қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдаланудың алдын алу және жолын кесу.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру өндірісін жүргізетін құзыретті органның негізгі мақсаты, жан-жақты сапалы айғақ жинау, тергелген қылмыстық іс бойынша заңды және негізделген шешімді тез арада қабылдауға болып табылады. Осыған бағытталған міндеттерді уақытылы шешу мәселелері анықтау және алдын ала тергеу органдарының практикалық қызметкерлері жиі талқылайтын өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ал жоғарыда көрсетілген «құқықты теріс пайдану» ұғымы осы көрсетілген сотқа дейінгі тергеп тексеру жүргізуге кедерге болып табылады. Бұл ұғым кей әдебиеттерде «тергеуге қатысушылардың іс жүргізу жұмысына қарсы тұру» мәселесі депте қарастырылып, оны жеңудің жоғары маңыздылығын да көрсетеді.

Аталған мәселеге Ф. В. Балеевских, В.И. Комиссаров, К. А. Костенко, Ф. к. Свободный, В. В. Семенов, В. А. Шурухнов сынды ғалымдар ғылыми еңбектерін арнаған және басқа да заңгер ғалымдар, тергеушінің немесе анықтаушының процессуалдық жұмысына кедергі келтіретін қылмыстық іс жүргізудің жекелеген қатысушыларының жосықсыз қызметіне қарсы тұрудың және бейтараптандырудың тиімді жолдарын іздейді. Тергеуге қарсы тұра алатын адамдардың шеңбері өте кең. Мұндай адамдар қорғау тарапына қатысатын адамдар да, айыптау тарапындағы адамдар да, қылмыстық процестің өзге де қатысушылары да болуы мүмкін.

Біздің зерттеуіміз бойынша тергеу амалдарына кедергі келтіретін көбінесе қорғалушы тарап, яғни ол күдікті немесе оның қорғаушысы, өздеріне бергілген құқықтарын теріс пайдалану арқылы тергеу амалдарын жүргізетін тергеушіге немесе анықтаушыға барынша кедергі жасауға тырысады. Бұлай кедергі жасау адамның мінез-құлқына байланысты болады деп ойлаймыз. Сонымен қатар кедергі келтіру арқылы қорғалушы тарап дйттеген мақсаттарына жетуді көздейді.

Адамның кез-келген мінез-құлқы әлеуметтік қатынастардың дамуына және жұмыс істеуіне белгілі бір әсер етеді. Субъектінің алға қойған мақсаттарына, өз мүдделерін іске асырудың таңдалған тәртібіне байланысты мұндай әсер оң да, теріс те болуы мүмкін. Жоғарыда айтылғандай, қылмыстық процесте субъективті құқықты теріс пайдалану-бұл қылмыстық сот ісін жүргізуге қол жеткізуге кедергі келтіретін және процестің басқа қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделеріне, сондай-ақ тергеу органдарына, сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіретін әлеуметтік жағымсыз мінез-құлық түрі. Осыған байланысты теріс қылықтар мемлекеттің тиісті реакциясынсыз қала алмайды. Сонымен бірге, С.Г. Зайцеваның пікірінше, қоғамдық қатынастардың кез-келген саласында құқықты теріс пайдалану ықтималдығын ескере отырып, біз бұл құбылыспен күресу әдістері туралы емес, теріс мінез-құлық нәтижесінде пайда болатын жағымсыз салдарды азайтуға болатын әдістер туралы айтуымыз керек дейді [17, 155 б.].

Айта кету керек, ғылыми әдебиеттерді талдау субъективті құқықты теріс пайдалануды жеңу жолдарын оларды қолдану мақсаттарына байланысты екі түрге жіктеуге мүмкіндік береді: алдын-алу және жолын кесу [97, 124 б.].

Бұл ретте ескерту деп негізгі мақсаты теріс қылықтың болу мүмкіндігін болғызбау болып табылатын заңнамалық және құқық қолдану қызметін, ал жолын кесу деп – тиісті мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың субъективті құқықты теріс пайдалану нәтижесінде туындаған теріс салдарларды болғызбауға немесе барынша азайтуға бағытталған қызметін түсіну керек. Айта кету керек, ескерту мен алдын-алудың нақты әдістері, оларды қолдану механизмі құқықты теріс пайдалану түріне және оның пайда болу себептеріне байланысты болады [98, 43-48].

Мысалы, А. В. Волков заңды теріс пайдаланудың алғышарттарын объективті және субъективті деп бөлуге болатындығын айтады [99, 328 б.].

Объективті ғалымдардың қатарына нормалардың құқықтық-техникалық формализмі, сондай-ақ нормалардың жетілмегендігі (ақаулары) жатады:

- 1) мәтіндік, контекстік қателер;
- 2) қағидаттар мен жалпы нормалардың белгісіздігі;
- 3) құқықтық реттеудің олқылықтары;
- 4) құқықтық режимдердің коллизиясы;
- 5) функционалдық байланыстардың қателері, заңдар мен заңға тәуелді актілер арасындағы теңгерімнің бұзылуы.

А. В. Волковтың пікірінше, субъективті алғышарттар әлеуметтік (тәрбие берудегі олқылықтар, білім берудегі олқылықтар, Құқықтық нигилизм) және жеке (психикалық-ерікті) көздерден тұрады [99].

В. И. Крус заңды теріс пайдаланудың себептері ретінде заңнамалық олқылықтарды, құқықтық нормалардың құқықтық-техникалық жетілмегендігін, құқық қолдану қызметіндегі кемшіліктерді атайды [100, 151 б.].

Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысты Т. В. Трубникова қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың өз құқықтарын теріс пайдалануы құқықтық белгісіздіктен, қылмыстық іс жүргізу заңнамасының олқылығынан, сондай-ақ қалыптасқан құқық қолдану қызметінен туындауы мүмкін екенін көрсетеді [23, 74 б.].

Субъективті құқықты теріс пайдаланудың пайда болуының көрсетілген себептерін негізге ала отырып, оның алдын алу тәсілдерінің бірі қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың құқықтарды іске асыруының нақты, айқын шарттары мен тәртібін белгілеуді көздейтін тиісті құқықтық регламенттеу болуы мүмкін. Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот (ЕСПЧ) басқа жағдайда, норма азаматқа өзінің мінез-құлқын түсінуге мүмкіндік беретін жеткілікті дәлдікпен тұжырымдалмаған кезде, яғни қажет болған жағдайда кеңестерді қолдана отырып, осы әрекетке әкелуі мүмкін салдардың ақылға қонымды дәрежесін болжай білу, оны заңды деп санауға болмайды деп көрсетілген [101, 201-202 б.].

Өз кезегінде, еліміздің Конституциялық Соты құқықтық нормалардың сапалық сипаттамаларының маңыздылығын атап өтіп, «құқықтық норманың сенімділігі, айқындылығы, түсініксіздігі үшін жалпы құқықтық критерий әркімнің заң мен сот алдындағы теңдігінің Конституциялық принципінен туындайды, өйткені мұндай теңдікті барлық құқық қорғаушылар құқықтық норманы біркелкі түсініп, түсіндірген жағдайда ғана қамтамасыз етуге болады; құқықтық норма мазмұнының белгісіздігі, керісінше, құқық қолдану процесінде шексіз қалау мүмкіндігін береді және озбырлыққа, яғни теңдік пен заңның үстемдігі принциптерінің бұзылуына әкеледі»

Шын мәнінде, құқықтық нормалардың абстрактілі сипаты және нәтижесінде туындайтын субъективті құқықтар мен өкілеттіктер мазмұнының белгісіздігі оларды жеке және лауазымды тұлғалар тарапынан жүзеге асыру кезінде көп бағытты мінез-құлық мүмкіндігін тудырады. Осыған байланысты келесі заңдылықты атап өтуге болады: құқықтық рецепттердің мазмұны неғұрлым егжей-тегжейлі, нақты және нақты анықталған болса, құқық иесінің іс-әрекет еркіндігі соғұрлым аз болады, сондықтан заң шығарушы қудалаған мүдделерге сәйкес келмейтін әрекеттерді жасау ықтималдығы аз болады. Алайда, «құқықтық нормалар ешқашан ашық және даусыз болмайды: егер олар құрылғанға дейін нормалардан осындай болу қажет болса, адамзат қоғамы мүлдем өмір сүре алмады» деген пікірмен келіскен жөн [102, 9 б.]. Шынында да, экономикалық, саяси, әлеуметтік өзгерістер құқықтық қатынастардың күрделенуіне, заңмен әлі реттелмеген жаңа құбылыстардың пайда болуына

әкеледі, сондықтан заңдағы олқылық сөзсіз болады, яғни құқықтық нормаларды нақтылау, және сол арқылы субъективті құқықты теріс пайдалану сияқты құбылысты толығымен жою мүмкін болмайды.

Қылмыстық сот ісін жүргізудегі құқықтық құбылыс ретінде субъективті құқықты теріс пайдалану жақында ғана ғылыми зерттеулердің объектісіне айналғанына қарамастан, мінез-құлықтың бұл түрі өте кең таралған және қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, сондай-ақ сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіреді. Осыған байланысты қылмыстық процеске субъективті құқықты теріс пайдалану критерийлерін ғана емес, сонымен бірге оны жасауға жол бермеу принципін де нормативтік тұрғыдан бекіту қажет.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 13 бабында «Әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы» деп белгілеп, [1]. осылайша кез-келген қоғамдық қатынастарға қатысушылардың субъективті құқықтарды жүзеге асыру тәртібін белгілеп, қандай жағдайда да оны заңға қайшы қолданбай көрсетеді.

Бұл нормалық принцип басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін бұзудың сипаты мен түрін айқындауды, құқықтар мен бостандықтарды жол берілмейтін жүзеге асырғаны үшін санкцияларды көрсетуді қамтымайды. Сонымен қатар, жоғарыда айтылғандарды бірыңғай нормада тұжырымдау мүмкін емес, өйткені құқықты теріс пайдалану кездесетін әртүрлі құқықтық қатынастардың ерекшеліктерін, сондай-ақ оларды реттеу әдістерін ескеру қажет. Теріс пайдалану әрекеттері (әрекетсіздігі) процесінде мұндай реттеу нәтижесінде адам өзіне арнайы, жеке құқық нормасы берген мүмкіндіктерді іске асырады, ал жалпы норма-қағидаттағы ережелердің белгісіздігі, анық еместігі субъектіге, тіпті соңғысы бұзылған кезде де объективті құқық жазықтығында қалуға мүмкіндік береді, өйткені онда құқықты теріс пайдаланудың нақты түріне тікелей тыйым салынбайды.

Осыған байланысты, әртүрлі мәжбүрлеу шараларын қолдана отырып жүзеге асырылатын қылмыстық іс жүргізу қызметінің ерекшеліктері жалпы құқықтық қағидат деп танылған конституциялық ережеге сілтеме жасауды ғана емес, сонымен бірге осы қағидатты қылмыстық іс жүргізу аясында оның көрінісін қамтамасыз ететін ерекше механизм әзірлеуді де білдіреді. Бұл қағида салалық принцип ретінде қылмыстық іс жүргізу заңында бекітілген және «Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылар өз құқықтарын теріс пайдалануға жол бермеуге тиіс» деген тұжырымдамаға ие болған жағдайда ғана мүмкін болады.

Берілген құқықтарды адал және орынды жүзеге асыруды талап ету, сондай-ақ құқық қолдану барысында қылмыстық процеске басқа қатысушылардың

құқықтары мен заңды мүдделеріне, тұтастай алғанда сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіруге жол бермеу көрсетілген нұсқаманың мазмұнына айналады. Бұл қағидаттың қолданылуы өзінің мінез-құлқын басқа қатысушылардың мүдделерімен, қоғамдық және қоғамдық мүдделермен байланыстырмайтын және сол арқылы процесс субъектілерінің сот төрелігіне қол жеткізуіне және қылмыстық сот ісін жүргізуге қол жеткізуге кедергі келтіретін адамның құқықтарын іске асыру еркіндігін бақылауға алады.

Бұл жерде айтылып тұрған адалдық қылмыстық іс процесіне қатысушыларға тікелей қатысты, олардың процеске адал қарап, оның басқада қатысушыларына зиян келтірмеуді ойлай керек. «Адалдық» термині, әдетте, белгілі бір ережелерге, этикалық, құқықтық, діни және басқа нормаларға сәйкес келетін, қоғамда қабылданған адамның мәні мен оның ажырамас құқықтары туралы идеялармен байланысты моральдық категория ретінде қарастырылады. Бір қызығы, «адалдық» сөзі тарихи түрде «адал», «шын», «шындық», «шынайы» сияқты ұғымдармен байланысты. Қолдану саласына байланысты "адалдық" ұғымы қоғамдық өмірдің әртүрлі аспектілері арасындағы тиісті сәйкестікті қамтамасыз ету талабын қамтуы мүмкін: қоғамдағы субъектілердің практикалық рөлі мен олардың әлеуметтік жағдайы, олардың құқықтары мен міндеттері арасындағы, іс-әрекет пен жазалау, еңбек пен сыйақы, қылмыс пен жаза, адамдардың еңбегі және олардың қоғамдық мойындауы. Осылайша, адалдық әртүрлі адамдардық мүдделерінің белгілі бір тепе-теңдігіне қол жеткізуге бағытталған. Адалдық қағидаты құқықтық жүйенің негізін қоғам тұрғысынан қандай құқықтар мен міндеттер белгілі бір субъект үшін қажет және жеткілікті екендігі туралы идеяны қалыптастыруға арналған.

Заң ғылымында адалдық ұғымы екі мағынада қарастырылады: объективті және субъективті [103, 14 б.]. Объективті мағынада, адалдық дегеніміз-адамның құқықтық ережелерді дәл сақтауы, субъективті құқықтарды жүзеге асыру процесінде құқықтық қатынастардың басқа қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделеріне зиян келтірмеу. Субъективті мағынада, адалдық субъектінің мінез-құлқының заңдылығына қатысты кінәсіз адасуы ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, қате түсінік адамның кез-келген мән-жайлар туралы білмеуі ғана емес, сонымен қатар басқа субъектілердің құқықтарының бұзылуына әкелетін олардың дұрыс бағаланбауы болып табылады. Осыған байланысты В.С.Вепревтің ұстанымымен келісу керек, оған сәйкес кез-келген жағдайда құқықтық қатынастарға түсе отырып, субъект бастапқыда басқа субъектілердің құқықтары мен заңды мүдделерін ескеруі керек, олардың құқықтарын жүзеге асыруда кедергілер жасамауы керек, сонда ғана адамның мінез-құлқын адал деп тануға болады [3]. Сонымен бірге, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушы әрекеттерінің (әрекетсіздіктерінің) адалдық принципіне сәйкестігін анықтау үшін оның басқа субъектілердің, қоғам мен мемлекеттің құқықтары мен заңды

мүдделерін бұзуға әкелмейтін баламалы тәсілмен өзіне тиесілі субъективті құқықтарын іске асыру мүмкіндігінің болуын анықтау қажет. Егер бұл әдіс болмаса, онда мұндай құқықтарды жосықсыз деп санауға болмайды. Мысалы, қорғаушының алдын-ала тергеу сатысында тергеу әрекетіне қатысу үшін бірнеше рет келмеуі нақты нақты жағдайларды және осы қылмыстық іс жүргізу субъектісінде бар мінез-құлық нұсқаларын бағалау кезінде ғана құқықты теріс пайдалану деп санауға болады, бұл оның адалдығын бағалауға әсер етуі мүмкін.

Осылайша құқықты теріс пайдануға жол бермеу мақсатында қылмыстық процеске «Адалдық қағидатын» енгізу керек. Бұл жағдайда қылмыстық процеске қатысушылардың іс жүргізу адалдығына тікелей сілтеме жасалады, оған сәйкес әркім адал және заңға сәйкес әрекет етсе, әр қатысушы құрметті және заңға бағынатын азамат болып табылады. Адамның заңға қарама қайшы жасаған әрекеті (әрекетсіздігі) тікелей оның мінез-құлқына байланысты. Сондықтан адамның мінез-құлқын бағалау үшін адалдық, адамгершілік, жақсылық пен жамандық идеясы, адалдық сияқты моральдық категорияларды қолдану қажет. Бұл адалдық қағидаты ҚР ҚПК-де көрсетілген басқа да қағидаттарға кедергі келтірмей, бір санатта орын алуы керек. Осылай моральдық категорияларды басты назарға алсақ, ұтымды әрі әділ процестік іс жүргізуге ие болар едік.

Бұл адалдық принципі сонау Ежелгі Рим қоғамындада адамдардың мүдделерін қанағаттандыру кезінде қолданылған. Сол қоғамда құқыққа қатысты: «Бұл бізге табиғи негізде адалдықтың принциптерін ұстанатын халықтардың құқығы бойынша берілуі керек»- деген ұғым қалыптасқан. Заң шығарушы адалдық қағидаты бойынша құқықтық талаптарды дәл сақтауды талап етті. Сонымен қатар, адалдықтың құрамдас бөліктерінің бірі адамның мінез-құлқының заңдылығы туралы кінәсіз адасуы болды. Ар-ожданның қарама-қарсы қағидасы жаман ниет болды, ол «басқаны алдауға немесе алдауға болатын кейбір айла-амалдар» деп түсінілді [31, 150 б]. Айта кету керек, қылмыстық іс жүргізу заңында принциптің мазмұндық бөлігін тұжырымдай отырып, заң шығарушы субъективтік құқықты теріс пайдалану ұғымы мен белгілерін ғана емес, құқық қолданушыға мінез-құлқтың осы түрін заңды және заңсыз деп бөлуге мүмкіндік беретін белгілерді де, сондай-ақ осындай әрекетті (әрекетсіздікті) жасаған адам үшін туындайтын құқықтық салдарды да бекітуі қажет.

Демек, субъективті құқықты теріс пайдалануға жол бермеу талабын бұзу алдын-алу сипатынан гөрі алдын-алу шараларын қолданудың алғышарты болады [104, 214-215 б].

Бұл ретте құқықты теріс пайдалануға жол берген адамға қатысты ықпал ету тәсілдерін және заңды жауапкершілік шараларын ажырату қажет.

Ғылымда заңды жауапкершілік, атап айтқанда қылмыстық іс жүргізу деп түсініледі:

1) құқық бұзушыға міндетті нақты жүктеу, оны қандай да бір іс жүргізу құқықтарынан айыру немесе қосымша міндет жүктеу және тиісті іс жүргізу құқықтарынан айыру [28, 86 б.].

2) нақты құқық бұзушылық үшін санкцияны іске асыру [105, 326.]. Құқықтық жауапкершіліктің мақсаты, ең алдымен, құқық бұзушыны жазалау болып табылады, бұл ғалымдардың пікірінше, құқық бұзушылық субъектісіне рухани, жеке, материалдық ауыртпалық, сонымен қатар қайғы-қасірет әкеледі [106, 54 б.]. Субъективті құқықты теріс пайдалану, құқық бұзушылық болмай, мұндай жазалау шараларын қолдануға әкеп соқтырмайтын сияқты, әйтпесе бұл қылмыстық іс жүргізудің принциптері мен мақсатына қайшы келеді. Адамды өзіне берілген құқықтарды пайдаланғаны үшін (жосықсыз болса да) жазалау субъектінің оның заңды мүдделерін тиімді қорғауды жүзеге асыра алмауына, оның іс жүргізу жағдайын қосымша шектеуге, сондай-ақ олардың қызметіне кез келген кедергі келтіруге жол бермеуге тырысатын лауазымды адамдардың дискрециялық өкілеттіктерін кеңейтуге әкеледі.

Осыған байланысты, субъективті құқықты теріс пайдаланған адам үшін теріс салдар заңды жауапкершілік шаралары емес, алдын – алу әдістері болып табылады, олардың негізгі мақсаты теріс қылықтың салдарынан келтірілген зиянды азайту, басқа субъектілердің құқықтарды кедергісіз жүзеге асыруын қалпына келтіру, сондай-ақ қылмыстық процестің қалыпты қозғалысы болып табылады. Тұтастай алғанда және құқықты теріс пайдаланған қатысушыға әсер ету, осылайша болашақта олардың осы мінез-құлықты жүзеге асыруын ескерту. Алдын алудың жалғыз әдісі ретінде теріс пайдалану жасалған субъективті құқықты уақытша шектеу деп атауға болады. Субъективті құқықты шектеу дегеніміз-адамның құқықтық мүмкіндіктерінің көлемін азайту, яғни жеке мінез-құлық нұсқаларын белгілі бір "шекті күйге" дейін азайту [107, 119-138 б.].

Андреева бұл тақырыптағы өзінің зерттеу жұмысында субъективті құқықты шектеу тетігі құқықты теріс пайдаланған адамға әсер ету шарасы ретінде келесі элементтерді қамтуы керек деп санайды.

Бірінші элемент ретінде субъективті құқықты шектеудің негізін көрсету қажет, бұл құбылысты, барлық басқа туынды құбылыстардың мәні мен дамуын анықтайтын, қылмыстық сот ісін жүргізуге және тұтастай сот төрелігіне қатысушылар үшін келтірілген зиянмен себептік байланыста болатын бастапқы көзді түсіну керек. Бұл элементті ертеректе З.Ф. Коврига да айтқан болатын. Тиісті лауазымды тұлға белгілеген қылмыстық процестің белгілі бір субъектісі тарапынан субъективті құқықты теріс пайдалану негіз болып табылады. Бұл мінез-құлық сенімділігі мен қажетті толықтығы бар нақты мәліметтер жиынтығымен расталуы керек. Іс жүзіндегі деректер адамның процесті қалыпты жүргізуге немесе осындай іс-шараны өткізу мүмкіндігіне қатер төндіретін жөнсіз мінез-құлқын куәландыруға тиіс. Субъективті құқықты теріс пайдаланудың

нақты көріністері қылмыстық іс материалдарында немесе теріс пайдалану мінез-құлқының белгілерін анықтаған лауазымды адамның, мемлекеттік органның тиісті құжатында жазылуға тиіс. Яғни қандайда бір тергеу амалдарын жүргізу барысында жіберілген құқықты теріс пайдалануды тергеу амалын жүргізіп жатқан тергеуші байқаған болса, және бұл ол қылық оның тергеу амалдарын жүргізуіне кедергі жасаған болса, сол хаттамаға енгізіп, куәгерлермен куәләндірсе, немесе баянатпен басшылыққа немесе құзырлы органға жеткізсе, бұл мәселенің алды алынар еді. Мысалға О.И. Даровскихтің пікірінше, тіркеу құралы ретінде «лауазымды тұлғаның, мысалы, сот отырысының хатшысының сот отырысының хаттамасымен танысуды кешіктіру туралы баяндамасы немесе сот отырысының хаттамасының өзі, көптеген ұқсас, қосымша уәжделмеген өтініштердің немесе сот отырысының аудио жазбасының мәлімдемесін көрсетеді» [97, 151 б.]. Қалай болғанда да, субъективті құқықты шектеуді қолдану туралы шешім қабылдауға негіз бола алмайды, әйтпесе бұл сөзсіз билік субъектілерінің озбырлығына, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарына негізсіз қысым көрсетуге әкеледі.

Субъективті құқықты теріс пайдаланған адамдарға қатысты алдын-алу әдісін қолдану тетігінің екінші элементі әсер ету объектісі, яғни лауазымды тұлғалармен шектелуі мүмкін құқықтар болып табылады. Айта кету керек, мұндай объект тек теріс пайдалану құралы ретінде қызмет еткен құқық бола алады. Сонымен бірге, бұл салдардың басталуы адамды субъективті құқықтан абсолютті айыруды білдірмейді. Құқықты теріс пайдаланған адамға қатысты субъективті құқықты шектеу түріндегі бұлтартпау тәсілін қолданған кезде субъект өзінің іс жүргізу құқықтарын бұрынғысынша иеленеді және оларды жүзеге асыра алады, бірақ теріс пайдалану құралына айналған субъективті құқықты пайдаланудың рұқсат етілген нұсқаларына қатысты уақытша алып тастаумен шектеледі. Бұл ретте азамат туғаннан бастап өзіне тән және өмір барысында алған барлық құқықтардың, бостандықтар мен міндеттердің тасымалдаушысы болып қалады, яғни оның жалпы құқықтық мәртебесі сақталады.

Бұдан басқа, субъективті құқықты шектеу тетігі нақты мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың қатысушылар субъективті құқықты теріс пайдаланған кезде ықпал ету шараларын пайдалану жөнінде өздеріне берілген өкілеттіктерді жүзеге асыруға бағытталған іс-әрекеттері мен шешімдерінің жиынтығын білдіретін заңнамалық белгіленген тәртіпті қамтуға тиіс. Субъективті құқықтарды шектеу рәсімі теріс пайдаланған адамдардың субъективті құқықтарын іске асыру тәсілдеріне байланысты рұқсат етілген осы шараның көлемі мен ұзақтығын белгілеуді, сондай-ақ құқықты шектеу шектерін, яғни жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын шектеу заңы тұрғысынан рұқсат етілген критерийлерді сақтауды қамтиды [108, 268-269 б.].

Рұқсат етудің осындай критерийі ретінде субъективті құқықты шектеу теріс қылықтың алдын-алу әдісі ретінде қажеттілік пен орындылық принциптеріне сәйкес келеді.

Субъективті құқықты шектеу қажеттілігі қағидаты бұл шараны ерекше жағдайларда, адамның бостандығының шектеріне аз әсер ететін басқа әдістер мен құралдар болмаған кезде қолдануды қамтиды.

Орындылық принципі құқықтар шектеу мақсатына сәйкес келетін шекке дейін ғана шектелуі керек екендігінде көрінеді. Егер шектеу көрсетілген мақсаттан асып кетсе, онда ол заңсыз болады. Мұндай мақсат танылған әлеуметтік құндылықтарды қамтамасыз ету болуы мүмкін, олар конституциялық құрылысты, адамгершілікті, басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, елдің қорғанысы мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Яғни орындылық принципі адамдардың өздеріне берілген құқықтарының шеңберінен шықпауды қамтамасыз етер еді. Бұл тікелей және жанама түрдеде құқық орынды қолдануды білдіреді. Сонымен қатар орындылық принципін ҚР ҚПК не еңгізсе, әрбір сот қатысушысы құқықтарын орынды қолданар еді. Бұндай орындылық принципі нақтылап көрсетілмеседе жанама түрде басқа да бірқатар, соның ішінде халықаралық актілерде: 1991 жылғы 22 қарашадағы адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының 1 декларациясында (2-бап), 1966 жылғы 19 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде (12-баптың 3-бөлігі) көрсетілген [95].

Бұдан басқа, 1948 жылғы 10 желтоқсандағы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында (29-баптың 2-бөлігі) құқықтарды шектеудің себептері, мақсаттары ретінде басқалардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді тиісінше тану, демократиялық қоғамдағы моральдің, қоғамдық тәртіп пен жалпы әл-ауқаттың әділ талаптарын қанағаттандыру көрсетіледі. Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Конвенция (18-бап) ұлттық қауіпсіздікке, қоғамдық қауіпсіздікті, қоғамдық денсаулық пен қоғамдық тәртіпті қорғауға, имандылықты қорғауға және қылмыстың алдын алуға қауіп-қатерлердің болуына байланысты жеке адамның құқықтарын шектеуге жол береді [109].

Заң шығарушы құқықты шектеу мақсаттарын нақты анықтағанына қарамастан, бұл мәселені шешудің доктриналық тәсілдерін атап өткен жөн. Мысалы, А.В.Малько құқықты шектеудің мақсаты заңсыз әрекетті болдырмау, қоғамдық қатынастарды қорғау деп санайды [110, 59 б.]. В.А.Четернин мақсаттар әлеуметтік зиянды мінез-құлық пен бостандықты теріс пайдаланудың жолын кесу деп санайды [111, 30 б.]. В.В. Маклаков пен Б. А. Страшун басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді және қоғам мен мемлекеттің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін құқық шектеулері белгіленеді деп мәлімдейді [112, 119 б.].

Айта кету керек, ғалымдар мен заң шығарушылардың жоғарыда аталған тәсілдері жалпы құқықтық сипатқа ие және барлық салалық құқықтық қатынастарға қолданыла алады. Алайда, соңғылардың ерекшеліктері мен сипаты құқықтарды шектеу мақсаттарының мазмұнына әсер етуі мүмкін.

Сонымен, қылмыстық процесте күдікті мен айыпталушының құқықтарын шектеу мақсаттары қылмыстық іс жүргізуді тағайындаумен байланысты (Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 6-бабы), оны ескере отырып, оларды құқықтарды, соның ішінде сот төрелігіне қол жетімділікті және қылмыстық процестің басқа қатысушыларының заңды мүдделерін қамтамасыз ету қажеттілігі ретінде тұжырымдауға болады [113, 9б.].

Субъективті құқықтарды шектеу критерийлерінің тізімін Ресей Федерациясының Конституциялық Соты 2003 жылғы 30 қазандағы № 15-П қаулыда нақтылап, толықтырғанын атап өткен жөн. Бұған дейін аталғандарға қосымша, оларға конституциялық маңызды құндылықтарды қорғау үшін сақталуы қажет шектеулердің әділдігі мен пропорционалдылығы талаптары жатқызылды [114].

Т.К. Хартли пропорционалдылық мемлекет белгілеген міндеттемелердің алға қойылған мақсаттарға пропорционалдылығын білдіреді, әйтпесе бұл шара заңсыз деп танылады және оны жою керек деп көрсеткен [115, 161 б.].

Ал А.В.Должиков пропорционалдылықты үш элементтен тұратын принцип ретінде анықтады:

1) жарамдылық, бұл құралдың қажетті мақсатқа жету мүмкіндігін тексеруді білдіреді;

2) негізгі құқықтар үшін ауыртпалығы аз балама құралдардың болуын және оларды таңдауды болжайтын ең төменгі деңгей;

3) бәсекелес жеке және жария құндылықтарды олардың конституциялық жүйедегі маңыздылығы мен маңызы бойынша таразылауға бағытталған теңгерімділік қағидаттарына негізделеді [116, 4-5 б.].

Осылайша, жоғарыда аталған ұстанымдардың негізінде пропорционалдылық билік органдарының азаматтарға осы шара көздеген мақсатқа жету үшін қоғамдық мүддеден туындайтын қажеттіліктің белгіленген шегінен асатын міндеттемелерді қабылдауға жол бермейтіндігін білдіреді деген қорытындыға келуге болады.

Еуропалық адам құқықтары соты пропорционалдылық қағидатының аталған элементтерін атап өтті, ол жеке адамның құқықтарын шектеген кезде мемлекеттің қалауы тым кең болмауы мүмкін, кез-келген шектеулер тарихи, саяси дамуға, мәдени әртүрлілікке байланысты болуы керек, сонымен қатар пропорционалды болуы керек, яғни заңды мақсатқа жету үшін қажет, тиімді және құқықтардың мәнін төмендетпейді [117].

Сонымен бірге, субъективті құқықтарды пропорционалды емес шектеу жосықсыз мінез-құлқ жасаған адам үшін елеулі теріс салдарға әкелуі мүмкін екендігіне назар аударылады.

Мысалы, «Киприану (Kyprianou) Кипрға қарсы» ісінде өтініш берушінің адвокаты сотқа эмоцияға беріліп қатты сөйлегенін, сот өзіне және тараптарға құрмет көрсетпеушілік деп, сондай-ақ сотқа мәлімдеме беру құқығын теріс пайдаланды деп бағалаған. Осы теріс қылық әрекеті үшін адвокатқа бес күн мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі қылмыстық жауапкершілік шаралары қолданылған. Европалық адам құқықтары жөніндегі сот өз шешімінде адвокатқа қатысты мұндай ықпал ету шарасын келесі себептер бойынша қолданудың негізсіздігін атап өтті:

1) жазаны қолдану мүмкіндігінің өзі Конституциялық принциптерге қайшы келсе, сондай-ақ міндеті өз клиентін кез келген заңды тәсілдермен қорғауды жүзеге асыру болып табылатын сенім білдіруші мен адвокат арасындағы қарым-қатынасты бұзатын болса;

2) теріс қылық жасағаны үшін санкция ретінде бас бостандығынан айыруды қолдану радикалды болып табылады, оның орнына сот мынадай шаралардың бірін: мәселені шешуді бір күнге кейінге қалдыруды; ескерту шығаруды; істі соттың көшпелі сессиясының басқа құрамына беруді; адвокаттан сот залынан кетуін сұрауды немесе бұйыруды; адвокаттардың тәртіптік кеңесіне шағым беруді пайдалана алады;

3) соттың нақ сол құрамының құқықты теріс пайдаланғаны үшін адвокатты жауаптылыққа тарту жөнінде оңайлатылған қылмыстық сот ісін жүргізуді жүргізуі соттың бейтараптығына күмән келтіреді [118].

Көрсетілген жағдайды талдай отырып, теріс әсер ету дәрежесін, бас бостандығынан айыруды қолдану нәтижесінде адвокат ұшыраған шектеулер мен бас бостандығынан айырулардың санын бағалай отырып, бұл шара адвокаттың құқықты теріс пайдалануыны емес, қандай да бір құқық бұзушылықтың немесе қылмыстың салдары болуы керек екенін көрсету керек. Қоғамдық қауіптілік дәрежесі, тұтастай алғанда құқықты теріс пайдаланудың зияндылығы және адвокат жасаған іс-әрекет оның құқық бұзушылық санатына сәйкес келмейтінін, яғни бас бостандығынан айыру сияқты ауыр зардаптардың туындауының мүмкін еместігін көрсетеді.

Процеске қатысушының жосықсыз мінез-құлқының алдын-алу шарасы ретінде заңды шектеуді қолдану қылмыстық сот ісін жүргізудің мақсатына сәйкес келмейді, тараптарға өз құқықтарын тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді, сонымен қатар соттың шамадан тыс қалауына, оның тарапынан озбырлыққа қауіп төндіреді, бұл тіпті қылмыстық процестің жалғандығына әкелуі мүмкін деп ойлаймын.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Т.В. Трубникованың «құқықты теріс пайдаланған сайын, қатысушының мінез-құлқынан болатын ықтимал зиян мен оның мінез-құлқына мемлекеттің араласуының салдары арасындағы байланысты осы қатысушының сот арқылы қорғалу құқығын қамтамасыз ету тұрғысынан бағалау қажет» деген тұжырымы әділетті болып көрінеді [23, 76 б.]. Басқаша айтқанда, пропорционалдылық дегеніміз-осы шара қолданылатын адамның құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыру үшін алдын-алу әдісін қолданудың салдары мен мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар қоғамдық мүдделерді басшылыққа ала отырып қол жеткізуге тырысатын нәтижелер арасындағы сәйкестікті білдіреді.

Субъективті құқықты шектеуді қолдану тетігінің тағы бір элементі-бұл ықпал ету шарасы қолданылатын субъектілер, яғни заңды мүмкіндіктері нақтыланатын және шектелетін адамдар. Субъект қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдаланған адам ғана әрекет ете алады, яғни теріс қылықтың жолын кесу әдісі оның тасымалдаушысы жеке анықталған жағдайда тиімді болады. Шынында да, құқық тұрғысынан әркім өз әрекеттері (әрекетсіздігі) және олардың салдарынан туындаған салдарлар үшін жеке жауап береді, сондықтан қылмыстық процеске қатысатын барлық субъектілердің субъективті құқықтарын шектеуге жол берілмейді.

Субъективті құқықты шектеу тетігінің келесі элементі ретінде тиімді ведомствалық және (немесе) сот бақылауын белгілеуді көздеген жөн. Субъективті құқықты теріс пайдаланудың ықтимал нысандарына қарсы іс-қимыл қылмыстық іс жүргізу қызметінің барысы мен нәтижесіне, сондай-ақ процеске өзге де қатысушылардың құқықтарын жүзеге асыру тәртібіне әсер ететін іс жүргізу шешімдерін қабылдайтын лауазымды адамдардың өздерінің кәсіби міндеттерін адал, тиісінше орындауын көздейді. Сонымен бірге, ғалымдардың «құқықты теріс пайдалану», «құқықтарды жосықсыз пайдалану» белгісімен қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың іс жүргізу құқықтарының мәнін жеке құқық иеленушілер қорғайды, егер олардың қандайда бір шарттармен ұсталмайтын қалауына байланысты процеске қатысушылар белгілі бір құқықтар мен бостандықтардан айырылса немесе олармен шектелсе деген қорқынышы әділетті болып көрінеді [119, 5-9 б.].

Осыған байланысты, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушының құқықтарын теріс пайдалану туралы, оның құқықтарын шектеу туралы шешімді сот оның тиісті сатысында процесс субъектісі тарапынан құқықты теріс пайдалану белгілерін анықтаған лауазымды адамның өтініші негізінде ғана қабылдауы керек сияқты.

Осылайша, белгілі бір қылмыстық іс жүргізу кезінде қылмыстық процесте субъективті құқықты теріс пайдаланған адамға қатысты бұлтартпау тәсілдерін қолдану тетігін Нормативтік бекіту қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың

субъективті құқықтарын іске асыруға, жеке тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды және қорғауды қамтамасыз етуге ықпал етеді, сондай-ақ белгілі бір субъективті құқықты шектеуді шектеу шарасы ретінде пайдаланатын лауазымды адамдардың әрекеттерінің заңдылығына кепілдік береді.

Қылмыстық сот ісін жүргізуде құқықты теріс пайдаланудың барлық түрлерін заңнамадағы олқылықтардың орнын толтыру есебінен еңсеруге болмайтынын атап өту қажет.

Осылайша, құқықты теріс пайдалануға қылмыстық процеске қатысушылар өтініш, шағым беру құқықтарын іске асырған кезде жол берілуі мүмкін.

Мысалы, қылмыстық істердің бірінде алдын-ала тергеу барысында айыпталушы Р. тергеушінің өзі мен куәгер К. арасындағы қайта беттестіру өткізуден бас тартуына сот арқылы шағымданды.

Сот тергеушінің әрекеттерінің заңдылығын көрсетіп, айыпталушының шағымын қанағаттандырмады, ол тергеу барысын тергеуші дербес және қандай да бір іс жүргізу және тергеу әрекеттерін жүргізу туралы мәселені өзі шешетінін көрсеткен.

Осы шешімге қарамастан, айыпталушы Р. дәл осындай шағымды сол сотқа тағы 4 рет жолдады, бұл адамның бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға емес, сот жүйесін пайдасыз жұмыспен шамадан тыс жүктеуге және қылмыстық іс жүргізу барысын кешіктіруге бағытталған іс-әрекеттерінің анық емес, негізсіз сипатын көрсетеді.

Сонымен бірге, мұндай теріс қылықтың алдын алу мақсатында заңда алдын ала тергеуді жүзеге асыратын лауазымды адамның әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) немесе шешіміне берілетін қарсылық білдірулердің, өтінішхаттардың немесе шағымдардың ең көп санын көздеуге болмайды, өйткені бұл тиісті құқықтардан іс жүзінде айыруға тең болады. Бұдан басқа, құқықты теріс пайдаланудың осындай түрін жасаған адамға өкілеттіктерді іске асыруды шектеуге немесе өтінішхатты, қарсылық білдіруді, шағымды қанағаттандырудан бас тартуға жол берілмейді. Қылмыстық процеске қатысушылар әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) теріс пайдаланушылық сипаты анықталған кезде лауазымды адамдар белгілі бір өтініштің формальды белгілерін тексерумен ғана шектеле алмайды, кез келген жағдайда келіп түскен өтінішхатты, қарсылық білдіруді, шағымды мәні бойынша қарау және ол бойынша негізделген және дәлелді шешім қабылдау талап етіледі. Бұл тұрғыда Т.В.Трубникова "мемлекет мұндай құқықты теріс пайдалануға белгілі бір төзімділік танытуы керек, оларды процедуралық шығындардың бір түрі ретінде қарастыруы керек» деген ұстанымда. Себебі бұл құқықты теріс пайдалану сот төрелігін жүзеге асыруда кедергі келтіреді, процестің барысын қиындатады, бірақ оны тоқтатпайды деп көрсетеді [23, 78 б.].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде келесі тұжырымдарға қол жеткізуге болады:

1. Субъективті құқықты теріс пайдалануды жеңу жолдары процестің әртүрлі қатысушыларының құқықтарының тепе-теңдігін сақтауға, олар жүзеге асыратын әрекеттердің (әрекетсіздіктің) заңдылығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ субъективті құқықты теріс пайдаланудың теріс салдарын азайтуға бағытталған субъектінің мінез-құлқына сыртқы әсер ету шаралары болып табылады. Мұндай шараларды алдын алу тәсілдері мен жолын кесу тәсілдеріне жіктеу керек.

2. Теріс қылықтың алдын алу және жолын кесу механизмі субъективті құқықты теріс пайдалану түріне байланысты.

3. Қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдаланудың алдын алудың негізгі тәсілдерінің бірі заңнамада процеске қатысушылардың құқықтарын іске асырудың шарттарын, тәртібі мен тетігін белгілеу, яғни заңнамалық олқылықтардың орнын толтыру, қайшылықтарды жою болып табылады.

4. Субъективті құқықты теріс пайдаланудың алдын алудың жалғыз жолы-теріс пайдалану құралына айналған субъективті құқықты уақытша шектеу.

5. Күдіктінің сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында жиі теріс пайдаланылатын құқықтары қарастырылып, оның ішінде айғақ беру немесе айғақ беруден бас тарту құқығын пайдалану барысында, күдіктінің жалған айғақ беруі айтарлықтай, тергеу органына зиянын тигізетіні дәлелденді. Қылмыстық іс қатысушыларының бәрі жалған көрінеу айғақ бергені үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылады, ал күдіктіге бұндай жауапкершілікке тарту қарастырмаған, осы жағдайды пайдаланып күдікті тергеу барысында жалған айғақ беріп, тергеу органын адастырады. ҚР ҚПК-нің 64- бабы, 9- бөлім, 8- тармақшасында күдікті айғақ беруден бас тартуға құқылы деп көрсетілген, мәжбүрлі түрде айғақ алу заңнамада қарастырылмаған. Әрине бұл күдіктінің субъективті құқығы, бірақ күдікті айғақ беруге келіссе қаншалықты шынайы айғақ беретіні белгісіз, себебі, күдікті көрінеу жалған айғақ бергені үшін заңға сәйкес қандайда бір жауапкершілікке тартылмайды. Сол себепті егер күдікті тергеу барысында жалған айғақ беріп, ол кейін тергеу органымен анықталып жатса, күдіктінің бұл әрекетін «қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жай деп қарастыру керек» және бұны ҚР ҚК 54-бабында қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар тізіміне енгізу керек. (№1 қосымша)

6. Аталған бұлтартпау шарасын қолдану заңда көзделуге, сондай-ақ қажеттілік, орындылық және мөлшерлестік қағидаттарына сәйкес келуге тиіс.

Құқықты теріс пайдаланудың алдын алу үшін ең алдымен отандық заңнамға «құқықты теріс пайдалану» ұғымын енгізу керек. Бұл ұғымды енгізіп

қана қоймай, бұндай әрекетті жүзеге асыру кезінде келетін заңдаптарды көрсеті керек. Сонымен қатар әр қылмыстық іс қатысушыларына бір-бірінің құқықтарына зиян келтірмеуге, берілген құқықтары заңға қайшы келмейтін әдістермен қолдануға міндеттеу керек. Әр адам өз құқығын қолданар кезде қандайда бір жауапкершілік сезінсе, мемлекетке немесе үшінші тарапқа зин келтірмес еді. Мемлекет әр адам өздерінің жеке мүдделерін қанағаттандыру үшін беілген құқықтарды дұрыс пайдалану керек. Яғни мемлекеттің берген құқығын өзіне қарсы пайдалануға жол берілмеуі тиіс.

2.3 Айыпталушылардың қылмыстық іс материалдарымен танысу кезеңінде субъективті құқықтарды теріс пайдалануы, олардың алдын алу және жолын кесу.

Алдын ала тергеп-тексеру барысында қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың негізгі міндеті дәлелденуге жататын мән-жайларды және қылмыстық іс үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды белгілейтін дәлелдемелерді жинау және тексеру болып табылады. Бұл ретте дәлелдеу процесі анықтау органдары, алдын ала тергеу органдары, прокурор міндетті түрде өзінің қылмыстық іс жүргізу қызметінің нәтижелерін тіркеуді жүзеге асырады деп болжайды. Дәлдемелерді бекітудің негізгі құралы хаттамалар, қаулылар болып табылады, бұл хаттамалар мен қаулылар жиынтығы қылмыстық іс жүргізуге қатысушыларға өз мүдделерін іске асыру, қорғау құқығын жүзеге асыру үшін қажетті ақпаратты қамтитын қылмыстық іс материалдарын құрайды. Қылмыстық процесс субъектілерін қылмыстық іс материалдарымен таныстыру осы ақпаратты алудың кепілі болып табылады.

Әдебиетте қылмыстық іс материалдарымен танысу деп қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың өз құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыру үшін қажетті мәліметтердің көлемін алуы мақсатында тергеу және сот ісін жүргізу құжаттарын, заттай дәлелдемелерді зерделеу процесі түсініледі. Қылмыстық іс құжаттарымен танысуды сол іс бойынша өндірісті жүргізген лауазымды тұлға, яғни тергеуші немесе анықтаушы ұйымдастырады және қамтамасыз етеді.

ҚР ҚПК-нің 37-тарауында тергеу әрекеттерін жүргізудің аяқталғаны туралы хабарлау және қылмыстық процеске қатысушыларды қылмыстық істің құжаттарымен таныстыруы қарастырылған. Бұл тарауда тергеу сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның тергеу әрекеттері аяқталғаннан кейін қандай әрекеттер жасалу керек екені регламенттеліп көрсетілген. Яғни ҚР ҚПК 294- бабында 1- бөліміне сәйкес сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын барлық мән-жайлардың анықталғанын мойындап, күдіктіні, егер оның қорғаушысы, заңды өкілі іске

қатысып отырған болса, оларды, сондай-ақ жәбірленушіні, оның өкілін, азаматтық талапкерді, азаматтық жауапкерді, олардың өкілдерін іс бойынша тергеу әрекеттерін жүргізудің аяқталғаны туралы жазбаша түрде хабардар етеді [62].

Осы жоғарда көрсетілген сотқа дейінгі тергеп-тексеру амалдарына қатысушы адамдарды хабардар етумен бір мезгілде оларға қылмыстық іс құжаттарымен танысу, қосымша тергеу әрекеттерін жүргізу не басқа процестік шешімдер қабылдау туралы өтінішхаттарды мәлімдеу құқығы түсіндіріледі. Хабарламада, сондай-ақ, танысу орны және олар қылмыстық іс материалдарымен таныса алатын мерзім қамтылады.

Сонымен қатар ҚР ҚПК 296-бабында күдікті мен оның қорғаушысын істің барлық материалдарымен таныстыру құқығы регламенттеліп анық көрсетілген. Яғни, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам ҚР ҚПК-нің 295-бабының талаптарын орындай отырып, күдіктіге және оның қорғаушысына айыптаулар тізімін қоспағанда, тігіліп, нөмірленіп, іс парақтарының тізімдемесіне енгізіліп, байланып және тергеу органының мөрімен куәландырылып қойылуға тиіс қылмыстық істің барлық материалдарын ұсынады. Күдіктінің немесе оның қорғаушысының өтінуі бойынша танысу үшін заттай дәлелдемелер де ұсынылады және егер тергеу әрекеттерінің хаттамаларына қоса берілген болса, фонограммалар, бейнежазбалар, кинофильмдер, слайдтар, өзге де ақпарат жеткізгіштер тыңдатып-көрсетіледі. Күдіктінің немесе оның қорғаушысының өтінуі бойынша олар істің материалдарымен бірге немесе бөлек таныса алады [62].

Күдікті және қорғаушы іс материалдарымен танысу процесінде, егер ол бірнеше томнан тұратын болса, олардың кез келгеніне қайта оралуға, сондай-ақ кез келген мәліметті және кез келген көлемде көшіріп алуға, мемлекеттік құпияларды немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны қамтитын мәліметтерді қоспағанда, құжаттардың көшірмелерін түсіріп алуға, оның ішінде ғылыми-техникалық құралдардың көмегімен түсіріп алуға құқылы. Істің мемлекеттік құпияларды немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтері бар құжаттарынан үзінділер мен көшірмелер іспен бірге сақталады және күдіктіге не оның қорғаушысына сот отырысы уақытында беріледі.

Күдікті мен қорғаушыға істің барлық материалдарымен танысу үшін қажетті уақыт шектелмейді. Егер күдікті мен қорғаушы істің материалдарымен танысу уақытын көрінеу созбаласа, онда сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам белгілі бір мерзімді белгілей отырып, прокурор бекіткен іс материалдарымен танысу графигін жасауға құқылы.

Күдікті мен қорғаушы іс материалдарымен танысып болғаннан кейін сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам олардың өтінішхат мәлімдейтінін және нақты не туралы екенін, қандай өзге де мәлімдемелер жасағысы келетінін анықтауға міндетті.

Бұл ретте күдікті мен оның қорғаушысы қылмыстық іске міндетті түрде қоса тігілетін қосымша дәлелдемелер мен өзге ақпарат береді. Сотқа дейінгі

тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам ҚР ҚПК-нің 297-бабының үшінші және төртінші бөліктерінде көзделген тәртіппен қосымша тергеу әрекеттерін жүргізуге құқылы. Яғни нақтырақ айтқанда, келіп түскен өтінішхат ҚР ҚПК-нің 99-бабында (*Қылмыстық процеске қатысушылардың өтінішхаттарын қараудың міндеттілігі*) [62] белгіленген тәртіппен қарастырылады және шешіледі, оның негізінде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам іс бойынша маңызы бар мән-жайларды анықтау туралы өтінішхатты қанағаттандырудан бас тартуға құқылы емес. Мұндай жағдайларда, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қосымша тергеу әрекеттерін жүргізу қажеттігін мойындай отырып, тергеу әрекеттерін жүргізуді қайта бастау және өтінішхатты қанағаттандыру туралы қаулы шығарады, бұл ретте процеске басқа қатысушылардың қылмыстық іс материалдарымен танысуының жалғасуы өтінішхатты шешуге және ол қанағаттандырылған жағдайда, бұл тергеу әрекеттерін жүргізуге кедергі болмайды.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қосымша тергеу әрекеттері жүргізілгеннен кейін тергеу әрекеттерінің аяқталғаны туралы қайтадан жариялайды және қылмыстық іс материалдарымен бұрын танысқан процеске қатысушыларға қосымша тергеу әрекеттерінің материалдарымен не олардың өтінуі бойынша қылмыстық істің материалдарымен осы тарауда белгіленген тиісті қатысушылар құқықтарының шегінде танысу құқығы мүмкіндігін түсіндіреді.

Мәлімделген өтінішхаттарды қанағаттандырудан толық немесе ішінара бас тартылған жағдайда, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам тиісті қаулы шығарады, оның көшірмесін өтінішхатты мәлімдеген адамның жеке өзіне бір тәулік ішінде табыс етеді немесе оған байланыстың қолжетімді құралдары арқылы жібереді. Тараптардың сол кезде қолда бар дәлелдемелер мен өзге материалдарды толық көлемде ұсынбауы оларды дәлелдемелер ретінде жіберуге болмайды деп тануға алып келеді.

Бұл ретте қорғау тарапы, өзінің пікірі бойынша, күдіктіні қорғау мүдделерін қамтамасыз ету үшін ерекше маңызы бар дәлелдемені, уәждемесіне қарамастан, сотқа дейінгі тергеп-тексеру органына бермеуге құқылы.

Күдікті мен оның қорғаушысынан олардың жауап алынған куәлардың, сондай-ақ іске қатысатын сарапшылардың, мамандардың және куәгерлердің арасынан нақты қайсысын сот отырысына жауап алу және қорғану ұстанымын растау үшін шақыртқысы келетіні анықталуға тиіс.

Дегенмен осы жоғарда айқын көрсетілген құқытарын қорғалушы тарап теріс пайданап, тергеу органына кедергі келтіріп жататын жайттар көптеп кездеседі. Оның ішінде қылмыстық іс құжаттарымен танысу уақытын негізсіз созу, әдейі кешіктіру. Ғылыми әдебиеттерде қылмыстық іс материалдарымен танысуды кешіктіру мыналарды қамтиды:

1) айыпталушының қорғаушымен аптасына үш реттен кем кездесуі, іспен танысуға арналған кездесулердің қысқа мерзімділігі, бір апта ішінде қылмыстық істің екі томынан кем оқылуы;

2) адам күніне бірнеше минут қана іспен танысады, олар жасаған қылмыс эпизодтарына немесе басқа айыпталушылар онымен байланыссыз жасаған қылмыс эпизодтарына жатқызылғанына қарамастан, барлық материалдарды сөзбе-сөз қатарынан қайта жазады;

3) ұзақ уақыт кезеңі ішінде іс парақтарының болмашы санымен танысады; шаршау себебі бойынша іс материалдарымен танысудан көптеген бас тартулар;

4) қылмыстық істің бұрын көшірілген және толық көлемде суретке түсірілген томдарының кез келгеніне үш реттен артық қайталап жүгінуге; танысудан екі реттен артық негізсіз жалтаруға; қылмыстық істің бір томынан кемін қысқаша оқуға немесе көшірмесін түсіріп, фотосуретке түсіруді жүзеге асыруға; күні белгіленген көлемнен кемі оқылған немесе көшірілген, суретке түсірілген жағдайда танысу уақытының қысқа (күніне бір сағаттан кем) болуына жол берілмейді;

5) танысуды басқа күнге ауыстыру, істің бұрын зерделенген материалдарына тұрақты түрде қайта оралу туралы қайталанба өтініштер;

б) айыпталушы өзінің қорғаушысымен бірге материалдармен танысқысы келген кезде басқа адвокаттың қызметтерін пайдалану мақсатында әртүрлі сылтаулармен бір адвокаттың қызметінен бірнеше рет бас тарту, ал жаңадан тағайындалған адвокат алдыңғы адвокаттың танысқан құжаттарына қайта оралып, қылмыстық іс құжаттарымен танысуды басынан бастауы.

Сот тәжірибесін зерделеу барысында қылмыстық істердің құжаттарымен танысу кезінде күдікті жағынан келесі мінез-құлық неғұрлым жиі кездеседі: күніне құжаттардың аз санымен (15-20 парақ) танысу (30,64% жағдай); танысу рәсімінен бас тарту немесе негізсіз жалтару (20,59% жағдай); қылмыстық іс материалдарымен қысқа (күніне бір сағаттан аз) танысу (38,97% жағдай).

Қылмыстық іс материалдарымен танысуды кешіктірудің жоғарыда аталған белгілеріне сүйене отырып, біз бұл құқықтық құбылыстың жалпы анықтамасын негізсіз тым ұзақ, баяу, қылмыстық іс материалдарын зерттеу ретінде тұжырымдай аламыз.

Әдебиеттерде орташа адам 60 минут ішінде баспа мәтінінің 25 бетін оқи алады деген ұстаным бар (толығымен баспа мәтінімен толтырылған А4 форматындағы парақтарды). Статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ адам 5-сынып оқушысы минутына норма бойынша 110-120 сөз оқи алады. Яғни, егер бір баспа парағында орта есеппен 200 сөз болса, онда бір парақты бір минут 36 секундта оқуға болады. Сонымен қатар, білім деңгейі жеткілікті адамда оқу қарқыны одан да жоғары болуы мүмкін. Сонымен егер адам 60 минутта, яғни 1 сағатта 25 бет оқитын болса, 1 томдық қылмыстық іспен 7 сағат ішінде танысып шығуға болады. (1 том қылмыстық іс 180 беттен тұрады) Тәжірибелі қорғаушы бұданда қысқа уақытта танысып шығуы мүмкін.

Алайда, бұл көрсеткішті тек нұсқаулық ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, «баяу оқу», «тым ұзақ оқу» ұғымдарының өзі бағаланады және күдіктінің мінез-құлқын теріс пайдалану ретінде біржақты түсіндіруге

мүмкіндік бермейді. Қылмыстық іс материалдарымен танысу оларды оқып қана қоймай, сонымен бірге жазбаша мәтіннің мағынасын түсінуді, кез-келген жағдайда адамның жеке психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ жағдайдың ерекшеліктерін және танысу процедурасымен бірге жүретін басқа да жағдайларды ескеруі керек. Осыған байланысты, осы процедураны орындау үшін қажетті сағатпен, күндермен көрсетілген нақты уақытты белгілеу мүмкін емес.

Зерттелген қылмыстық істердің 81% - ында айыпталушы мәтіннің 50 бетін оқуға шамамен 60-80 минут жұмсады. Орта есеппен алғанда 1 сағатта 50 бет оқылса, 1 томды 3 сағатта оқып танысып бітуге болады. Бұл ретте қылмыстық істерді зерделеу уақыт бойынша біркелкі болған жоқ, 40% жағдайда айыпталушы алғашқы күндері 2-3 сағат ішінде 1-5 парақты, ал қорытынды күндері бір сағат ішінде 100 парақты оқыды. Әдетте, қамауда отырған айыпталушылар (61,03% жағдай) қылмыстық іс материалдарымен баяу танысады.

Оған дәлел Қарағанды облысы Октябрь аудандық сотында ҚР ҚПК-нің 293 бабы 3 бөлімімен қарастырылған күдікті А-ға қарсы қылмыстық іс. (Дело №3570-19-00-1/104 Октябрьский районный суд г.Караганды). [120]. Бұл қылмыстық іспен танысу барысында күдікті А сот процессін әдейі тежегенің айқын көруге болады. Қылмыстық іс құжаттарымен танысумен негізсіз созумен ғана шектелмей, күдікті сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында тергеу органымен тағайындалған қорғаушыны бірнеше рет алмастырылғанын байқадық, алмастыру себебі өтініште көрсетілмеген, яғни бұны негізсіз өтініш деп түсінуімізге болады. Сонымен қатар күдіктіні процесс барысында уақытша ұстау изоляторынан мәжбүрлі түрде шығарылып отырған, себебі күдікті айдауылға уақытша ұстау бөлмесінен шықпайтынын өтінішпен білдірген, бірақ нақты себебін көрсетпеген, сол себептен сотқа күдіктіні процеске уақытша ұстау изоляторынан мәжбүрлі түрде алғызуға тура келгенін көрдік. Бұл қылмыстық істі зерделеу барысында тағы бір күдіктінің өз құқығын өрескел түрде теріс пайдаланғанын көрдік, күдікті сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында қылмыстық іспен танысқанына қарамастан (ол туралы күдіктінің қолы қойылған хаттама бар) сот процессінде тергеу барысында қылмыстық іс құжаттарымен толық қанды таныспағанан айтып, шағымданып, қылмыстық іс құжаттарымен қайта танысуға өтініш білдірген, сөйтіп қылмыстық іс құжаттарымен қайта танықан әр күнде 2-3 беттен ғана танысып, қылмыстық іс құжаттарымен танысу уақытын әдейі созғанын байқаймыз. Қылмыстық іс 2 томнан тұрады 1- томда 178 бет, 2 том не бары 20 беттен тұрады. Сонымен сот өндірісіне 2019 жылдың 2-шілдесінде қабылданған қылмыстық іс бойынша сот үкімі 2019 жылдың 5-қарашасында ғана шыққанда. Яғни, 200 беттік немесе 1 эпизодты қылмыстық істі қарап, шешім шығаруға соттын 4 ай уақыты кеткен. Бұл әрине 1 эпизодты қылмыстық іс үшін өте көп уақыт. Бұл қылмыстық істі зерттеу барысында күдіктінің өз құқықтарын теріс әрі асыра пайдаланғанына көзіміз жетті.

Дегенмен ҚР ҚПК-ның 296-бабы 3-бөлімінде күдікті мен қорғаушыға істің барлық материалдарымен танысу үшін қажетті уақыт шектелмейді деп көрсетілген [62]. Егер күдікті мен қорғаушы істің материалдарымен танысу уақытын көрінеу созбаласа, онда сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам белгілі бір мерзімді белгілей отырып, прокурор бекіткен іс материалдарымен танысу графигін жасауға құқылы. Бірақ бұл жасалатын графиктің шегі көрсетілмеген. Егер қорғалу тарапы қылмыстық іс құжаттарымен танысу уақытын көрінеу созып, тергеушіге график жасауға тура келсе, онда тергеуші ол графикке міндетті түрде келесі графаларды қосу керек деп ойлаймын. Яғни, график келесі мәліметтерден тұру керек:

1) танысудың басталу уақыты туралы (егер келмеу себебі бойынша басталса – қатысушылардың қорғану тарапынан кешігу себебі көрсетілуі тиіс);

2) күдіктінің және (немесе) қорғаушының өтініші бойынша жасалған барлық үзілістер туралы ақпаратты қамтуы керек;

3) қылмыстық іс материалдарымен танысуды жалғастырудың мүмкін еместігін негіздей отырып, тергеу белгілеген уақытқа дейін танысуды тоқтатудың себептері туралы ақпарат көрсетілуі тиіс;

4) танысудың алдыңғы күндерінде келмеу себептері көрсетілу керек және не үшін келмегені туралы құжаттарды ұсыну (ұсынбау) туралы ақпарат көрсетілуі керек;

5) айыпталушы келген кезде қылмыстық іс материалдарымен бірлесіп танысқан кезде қорғаушының келмеу және соңғысының осыған байланысты танысудан бас тарту фактілері туралы;

б) айыпталушының және (немесе) қорғаушының емделуде болу кезеңдері туралы ақпарат қамтылуға тиіс, бұл тиісті құжаттармен, сұрау салулармен және оларға жауаптармен расталуы тиіс.

Мұндай кестені жасау тергеушінің айыпталушының және (немесе) оның қорғаушысының қылмыстық іс материалдарымен танысу құқығын соттың шектеуіне негіз болатын фактілер мен оқиғаларды егжей-тегжейлі жазып алуы болып табылады.

Сонымен бірге, уақытты шектеу тек субъективті құқықты теріс пайдаланудың алдын-алу әдісі болып табылады, оны қолдану үшін процедураның созылуын көрсететін барлық белгілерді анықтау қажет. Осыған байланысты әдебиеттерде қылмыстық іс жүргізу заңнамасында қылмыстық іс материалдарымен танысу құқығын бастапқы шектеуге байланысты бірқатар алдын-алу шараларын бекіту мүмкіндігі қарастырылған.

Күдіктінің және оның қорғаушысын жәбірленушілерден, сондай-ақ оған қарсы куә болған куәлардан жауап алу хаттамаларымен таныстырмау ұсынылады [121, 635 б.]. Көрсетілген ұсынысты екі жақты бағалауға болады: бір жағынан, осы шараны қолдану күдіктінің (оның қоршаған ортасының) жәбірленуші мен куәгерлерге тигізетін кері әсерін, қысымын болдырмауға мүмкіндік береді, сонымен қатар олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етеді. Екінші жағынан, күдіктіге әсер етудің мұндай шаралар бәсекелестік

принциптеріне қайшы келеді, оның қорғану құқығын қамтамасыз етеді, өйткені айыпталушы сот процесіне мұқият дайындалу, өзінің қорғаныс жолын дамыту мүмкіндігінен айырылады. Сонымен қатар, куәгерлерге, қылмыстық іс жүргізудің басқа қатысушыларына ықпал ету бұлтартпау шарасын таңдау үшін негіз болып табылады, сондықтан айыпталушыға бір себеппен қосымша ауыртпалық салуға болмайды.

Айта кету керек, шетелдік заңнамаларда қылмыстық іс материалдарымен танысу құқығына кейбір шектеулер бар, ол құқықты теріс пайдалануға жол бермеу мақсатында жасалған. Мәселен, Германия ҚПК § 147 сәйкес тергеу аяқталғаннан кейін қылмыстық іс материалдарымен танысуға тек қорғаушылар ғана құқылы, бұл ретте қорғаушы олардың мазмұнын айыпталушыға хабарламайды, сондай-ақ егер айыпталушы оларға қысым көрсетуі мүмкін деген қауіп болса, куәлардың жеке басы туралы мәліметтерді хабарламайды [58].

Сонымен бірге, Германияның қылмыстық процессуальдық кодексінің §147,7 бөлімінде қорғаушы жоқ күдікті ақпарат алуға және іс материалдарынан үзінді көшірме жасауға мүмкіндігі бар екендігі қарастырылған, алайда бұл құқықты жүзеге асыру үшінші тұлғалардың басым заңды мүдделеріне, сондай-ақ тергеу мақсаттарына қайшы келмеуі керек деп көрсетілген [58].

Қылмыстық іс материалдарымен танысу процедурасының тағы бір тәсілі АҚШ-та қалыптасты, олар англосаксондық құқықтық жүйесі бар мемлекеттерге қатысты. Мысалы, Пенсильванияның қылмыстық іс жүргізу ережелеріне сәйкес (305 ереже) күдікті мен оның қорғаушысы қылмыстық іс материалдарымен танысуға өтініш бере алады, бұл материал қорғауды дайындау үшін қажет және талап ақылға қонымды екендігі туралы дәлелдер келтіреді [122, 635 б.]. Яғни, заңның ережелеріне сәйкес қылмыстық іс материалдарын айыпталушыға және оның қорғаушысына таныстыру үшін ұсыну тергеу жүргізетін лауазымды тұлғалардың міндеті емес.

Сондай-ақ, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот (АҚЖЕС) түрлі қылмыстық іс жүргізу функцияларын орындайтын процеске қатысушылардың қылмыстық іс материалдарымен танысу тәртібіне назар аударғанын атап өткен жөн. 2014 жылғы 27 наурыздағы «Матицина (Матитсина) Ресей Федерациясына қарсы» (№58428/10 шағым) ісіндегі АҚЖЕС-ның 2 қаулысында әділ сот ісін жүргізу құқығының негізгі элементтерінің бірі қылмыстық іс, оның ішінде процедураға қатысты элементтер бәсекеге қабілетті болуы керек және айыптау мен қорғаудың теңдігіне кепілдік беруі керек деп көрсетілген [123].

Бұл айыптау да, қорғау да екінші тараптың ұстанымын және ол ұсынған дәлелдерді білуге және олар туралы өз пікірлерін білдіруге мүмкіндік беруі керек дегенді білдіреді. Осыған ұқсас ұстаным 2003 жылғы 24 маусымдағы «Біріккен Корольдікке қарсы Дауссет» ісі бойынша АҚЖЕС қаулысында да көрініс тапты, онда жалпы ереже бойынша айыптаушы тарап іс үшін елеулі мәні бар барлық дәлелдемелерді танысу үшін қорғау тарапына ұсынуы тиіс екендігі түсіндіріледі [123].

Сонымен бірге, АҚЖЕС айыптаудың барлық дәлелдемелерімен танысу үшін қорғау құқығы абсолютті емес екенін айтады, өйткені мемлекеттің өз мүдделері болуы мүмкін, олардың маңыздылығы айыпталушының мүдделеріне тең. Бірақ бұл ретте айыптаушы тараптың материалдардың мазмұнын өзі бағалауына және оларды жария етпеу туралы шешімді судьяға хабарламай жария мүдделерді қорғаудың басымдығы мен қажеттілігіне сілтеме жасай отырып қабылдауына жол берілмейді деп танылады. Қалай болғанда да, осы қорғаныс тұрғысынан туындаған қиындықтар заңмен бекітілген процедуралық тәртіппен жеткілікті түрде теңдестірілуі керек, яғни, қылмыстық іс материалдарын құрайтын белгілі бір мәліметтермен танысу құқығын шектеу жағдайлары нормативті түрде қарастырылуы керек.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, күдікті мен оның қорғаушысы танысуға тиісті материалдардың көлемін шектеуге жол берілмейді. Мұндай шара айыптау тарапына артықшылық бере отырып, қылмыстық процестегі мүдделер тепе-теңдігін бұзуға әкеледі. Осылайша, танысу үшін материалдар көлемін шектеу айыпталушыны қорғау құқығының бұзылуына және, тиісінше, қылмыстық іс жүргізуде қатысушылады құқтармен қамтамасыз ету шарты бұзылатынын байқаймыз.

Айта кету керек, қылмыстық іс материалдарымен танысу қорғаныс қызметіндегі негізгі іс жүргізу әрекеттерінің бірі болып табылады, өйткені оның нәтижесінде қорғаушы іс туралы, тергеу әрекеттері барысында алынған дәлелдемелер туралы, тіпті егер ол оларға қатыспаса да, толық түсінік алады. Сонымен қатар, танысу процедурасы тек іс материалдарын зерттеумен шектелмейді. Дәл осы кезеңде қорғаушы өтініш беру құқығын белсенді қолданады.

Күдікті сияқты қылмыстық іс материалдарымен танысу мүмкіндігіне ие бола отырып, қорғаушы бұл құқықты еркін басқара алады. Алайда, өзінің клиентінің жеке мүдделерін, оның ішінде заңсыз мүдделерін басшылыққа ала отырып, ол сенім білдірушінің теріс пайдалануына ықпал ете алады, осылайша алдын ала тергеу барысына қосымша кедергілер жасайды. Қылмыстық істердің материалдарын зерттеуге тікелей жұмсалған уақытты ұзартумен қатар, қорғаушының қатысуымен немесе өзі жасаған қиянаттың тағы бірнеше жолын бөлуге болады.

Сонымен қатар, қылмыстық әс материалдарымен танысу уақытын көрнеу созу, күдікті мен қорғаушы өздерінің құқықтарын алға тартып, қылмыстық іс материалдарымен екеуі екі бөлек танысуға өтініш білдірген кезде байқалады. Себебі, ҚР ҚПК 296-бабы 1-бөлімінде күдікті мен қорғалушы қылмыстық іс материалдарымен бірге немесе бөлек танысуға болады деп көрсетілген [62]. Қорғалушы тарап осы құқықтарын алға тартып, қылмыстық іс материалдарымен бөлек танысып жататын жайттар тәжірибеде көптеп кездеседі. Айта кету керек, қорғалушы тарапынан бұндай құқыққа билік етудің мұндай тәсілі қорғаушы да, күдікті да қылмыстық іс материалдарымен танысу уақытын созған кезде теріс пайдаланылуы мүмкін, оны қылмыстық іс жүргізудің басқа қатысушыларының

құқықтары мен заңды мүдделеріне және тұтастай алғанда сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіретін жосықсыз, негізсіз мінез-құлық деп тануға болады. Себебі, о бастан бір тарапта әрекет етіп, бір-біріне сенім білдірген қорғалушы тараптың дәл тергеу әрекеттері аяқталған кезде бір-біріне деген сенімі жоғалып кеткеніме, әлде бұл әрекеттерінде бір астартын жоспарлар бар ма?, әрине бұл тергеу органы үшін жұмбақ болып қалады. Дегенмен бұл жерде біз құқықты теріс пайдалану белгісін айқын көреміз. Сонда қорғаушыға қылмыстық іс материалдарын танысуға ұсынады, қорғаушы танысып боған соң дәл сол қылмыстық іс материалдарын күдіктіге ұсынады дәл осы әрекетке тергеу органының қаншама уақытын алады. Бұл әрине бір процесті екірет қайталағанмен тең. Қорғалушы тараптан қылмыстық іс материалдарымен танысу барысында дәл осылай субъективті құқықты теріс пайдаланудың теріс салдарларының алдын алу және оларды азайту мақсатында, олар өтініш берген кезде, сол өтінішхатқа не себептен қорғаушы мен күдікті қылмыстық іс материалдарымен бірге таныса алмауының себебін көрсетуді талап ету керек. Бұл лауазымды тұлғалардың күдіктінің өзіне берілген құқықты жүзеге асырудың таңдалған әдісі туралы уәжін еркін бағалауына, демек, айыпталушыны оған кепілдік берілген құқықтық мүмкіндіктен іс жүзінде айыруға әкелетін билік субъектілері тарапынан дискрециялық өкілеттіктерді теріс пайдалануына әкеледі. Бұл жағдайда күдікті мен оның қорғаушысына қатысты мемлекеттік жауап шаралары олардың мінез-құлқында қылмыстық іс материалдарымен танысудың уақытын көрнеу созу белгілері анықталған болса, оларға осы процедураны ҚР ҚПК 217-бабында белгіленген тәртіппен аяқтау үшін белгілі бір мерзім белгілеу керек.

Сонымен қылмыстық іс құжаттарымен танысу барысында құқықты теріс пайдалану көбінесе қорғаушы тарапынан болатынын байқадық. Көп жылдық тәжірибесі мен білімін пайдалана отырып, осы қылмыстық іс құжаттарымен танысу барысында барынша тергеу органына кедергі жасау мақсатында бар күш жігерін пайдаланады. Оның бірі осы қорғаушының тергеушімен белгіленген уақытта қылмыстық іс құжаттармен танысуға дәлелсіз себептермен жүйелі түрде келмеуі. ҚР ҚПК-де қылмыстық іс құжаттарымен танысу уақыты жалпы тергеу уақытынан бөлек болса да, бұл тергеуші үшін кедергі болып табылады. Әрине бұл жерде тергеушіге бұл процессуалдық әрекетті яғни қылмыстық іс құжаттарымен танысу уақытын кейінгі қалдырып, басқа уақыт тағайындайды қорғаушымен келісіп, бірақ осындай жоспарланған жағдайда тергеу органынан қалай әрекет етуі заңнамамен көрсетілмеген. Мысалы: РФ ҚПК-ның 217 бабы 3 бөлімінде көрсетілген, егер айыпталушы мен оның қорғаушысы сот белгілеген мерзімде қылмыстық іс материалдарымен дәлелсіз себептермен таныспаған жағдайда, тергеуші осы процестік әрекетті жүргізуді аяқтау туралы шешім қабылдауға құқылы, бұл туралы тиісті қаулы шығарады және айыпталушы мен оның қорғаушысының қылмыстық іс материалдарымен танысу хаттамасында белгі жасайды. Сот белгілеген мерзім дегені, оларда кодекстің осы бабы бойынша егер қылмыстық іс материалдарымен танысуға кіріскен айыпталушы

мен оның қорғаушысы көрсетілген материалдармен танысу уақытын анық созса, тергеуші бұл фактіні тіркеп, күдікті мен қорғаушы қылмыстық іс материалдарымен танысу уақытын әдейі созып жүргенін дәлелдеп, сотқа өтініш жолдайды, әрі қарай сот құжаттарды қарап, қылмыстық іс материалдарымен танысу үшін белгілі бір мерзім белгілейді [93]. Ал біздің заңнамада қорғалушы тарап қылмыстық іс құжаттарымен танысу уақытын көрінеу әдейі созса, тергеушінің танысу уақытын белгілейтін графигімен ғана шектеледі. Ал дәлелсіз жағдаймен қорғаушының қылмыстық іс материалдарымен танысуға келмей, бұл процесті кейінгі қалдырып жататын жағдайлар өте көп. Осындай жағдайда процедураны кейінге қалдырудың белгілі бір шарттары туындайды: тергеушіні қорғаушы келу мүмкін еместігі туралы уақытылы хабардар ету және ол себептердің дәлелді болуы.

Ал дәлелді себептерге біз-адамды келу мүмкіндігінен айыратын ауруды, жақын туыстарының өлімін, дүлей зілзалаларды, су тасқыны, табиғи апаттарды жатқызамыз. Сонымен қатар бұл дәлелді себепті растайтын құжаттама болу керек. Ал тәжірибеде қорғаушылардың айтатын сылтауы, басқа қылмыстық іс бойынша сот процессінде болуы немесе сол сот процессінің ұзаққа созылғанын айтып, сылтау қылады. Бұл әрине тергеуші үшін кедергі жайт болып табылады. Тергеу амалдарын аяқтаған тергеуші, қылмыстық іс құжаттарымен танысу уақытынын созылып кетуінен ғана айыптау актісін шығарып, құзырлы прокурорға қылмыстық істі жібере алмайды.

Қорғаушының қылмыстық іс материалдарымен танысу рәсіміне дәлелсіз себептермен жүйелі түрде келмеуінің субъективті құқықты теріс пайдалану белгілері бар сияқты:

- 1) қорғаушы тарапынан құқықтық ережелерді тікелей бұзудың болмауы;
- 2) қорғаушыға берілген құқықтық мүмкіндікті оның мақсатына қайшы әрекетсіздік нысанында жүзеге асыруды білдіреді;
- 3) алдын ала тергеу барысын созу мақсатында саналы түрде, қасақана жасалады;
- 4) қорғаушының қылмыстық іс материалдарымен заңды тәсілдермен танысу кезеңінде құқықтарын іске асыруға мүмкіндігі бар;
- 5) қылмыстық сот ісін жүргізудің басқа қатысушыларының ғана емес, сондай-ақ өзінің сенім білдірушісінің де құқықтары мен заңды мүдделеріне зиян келтіру.

Қорғаушының мұндай теріс қылығының алдын алу үшін тергеуші айыпталушыға қорғаушыны ауыстыруды немесе егер айыпталушы қарсы болмаса, оның қатысуынсыз танысу рәсімін өткізуді ұсынуы керек.

Сонымен бірге, бірінші жағдайда, қорғаушыны қылмыстық іс материалдарымен танысу уақытына ауыстыру арқылы, кейіннен процедураның соңында айыпталушы одан бас тартып, бастапқы қорғаушыны шақыруды талап етуі мүмкін, олай болған жағдайда іспен танысу әрекеті басынан басталуы керек болады.

Әрине, айыпталушыны мұндай мүмкіндіктен айыруға болмайды, әсіресе алдыңғы қорғаушы бұл істі көбірек білетіндіктен және өзінің сенім білдірушісін қорғауды тиімді жүзеге асыра алатындықтан. Алайда, бұрын бұл қорғаушы қылмыстық іс материалдарымен танысу рәсіміне дәлелсіз себептермен жүйелі түрде келмегендіктен, ол өзінің бұрынғы жосықсыз әрекеті үшін санкция ретінде істі зерттеу үшін белгілі бір мерзім белгілеуі керек. Бұл туралы шешімді сот тергеушінің өтініші негізінде шығаруы керек. Сонымен қатар, айыпталушы екі қорғаушының да қызметтерін пайдалана алады: тек іс материалдарымен танысуға қатысқан адам және бастапқы қорғаушы.

Қорғаушының қатысуынсыз қылмыстық іс материалдарымен танысу процедурасын орындау кезінде, айыпталушының келісімімен болса да, қорғаушы біраз уақыттан кейін істің жағдайын жақсарту, қорғауға дайындалу және басқа да себептер бойынша қылмыстық іс материалдарын зерделеуге ниет білдірген кезде жағдай туындауы мүмкін. Қорғаушыға осы құқықты іске асырудан бас тартуға жол берілмейді, өйткені бұл оның қылмыстық іс жүргізуге қатысушы ретіндегі құқығын ғана емес, сонымен бірге оның клиентінің құқығын, оның ішінде білікті заң көмегін алу құқығын да шектейді. Дәлелсіз себептермен қылмыстық іс материалдарымен таныспаған мұндай қорғаушы үшін қылмыстық қудалауды жүргізетін лауазымды тұлғаның тиісті өтініші негізінде сот болашақта оның теріс қылықтарының алдын алу үшін өз құқығын жүзеге асырудың белгілі бір мерзімін белгілеуі керек сияқты.

Сонымен қатар айыпталушыны келісім бойынша қорғаушыдан бас тарту және қылмыстық іс материалдарымен танысуға мүмкіндігі бар басқа адамды шақыру арқылы қылмыстық іс материалдарымен танысу құқығын теріс пайдалану. Ресей ғалымдары О.И. Андреева мен Т.В.Трубникова заңды теріс пайдалану мәселесін зерттеуде келесі мінез-құлық мысалын келтіреді: аз .М. айыптау бойынша қылмыстық іс материалдары 33 томды құраған, танысу рәсімі 2015 жылдың 17-желтоқсанында басталған. Сот шешімімен қылмыстық іс құжаттарымен танысуға 2016 жылдың 30- сәуірдің 15 сағат 16 минутқа дейін уақыт берілген. Осыдан кейін айыпталушы қорғаушылардың (К. мен А) қызметінен бас тартып, 2016 жылдың 13 сәуірінде оған қорғаушы тағайындау туралы өтініш берген, ол өтініш қанағаттандырылып, оған қорғаушы болып – адвокат Ф. тағайындалған. Кейіннен соттың 2016 жылдың 03-мамырдағы қаулысымен қорғаушы Ф.- ны іс материалдарымен және заттай дәлелдемелермен таныстыру мерзімі 2016 жылдың 06-мамыр сағат 18:00 ге дейін белгіленген. Кейін айыпталушы адвокат К.-мен қайтадан келісім жасасқаннан кейін (бұрын айыпталушы М. қызметінен бас тартқан), айыпталушы М. 2016 жылдың 05-мамырында оны қайтадан қорғаушы ретінде қабылдауға және оған қылмыстық іс материалдарымен танысуға мүмкіндік беру туралы өтініш білдірген» [124].

Бұл мінез-құлық субъективті құқықты теріс пайдаланудың барлық белгілеріне сәйкес келетін сияқты:

1) айыпталушының қылмыстық сот ісін жүргізудің кез келген сатысында қорғаушыны ауыстыру құқығының болуы;

- 2) қандай да бір заңнамалық ұйғарымдарды бұзудың болмауы;
- 3) алдын ала тергеп-тексеруді созуға бағытталған, оның мақсатына қайшы келетін қорғалу құқығын іске асыруды білдіреді;
- 4) айыпталушы өз әрекеттерінің жосықсыз, негізсіз сипатын сезіп, қасақана әрекет етуі;
- 5) субъективті құқыққа өзге тәсілмен билік ету мүмкіндігі болуы;
- 6) қылмыстық сот ісін жүргізудің басқа да қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделеріне, тұтастай алғанда сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіруге құқығы.

Сонымен бірге, қорғау құқығын негізсіз шектеуге жол бермеу мақсатында қылмыстық іс материалдарымен танысуға арналған нақты мерзімге қатысты нормативтік талаптарды белгілеу, сондай-ақ алдын ала тергеу аяқталғаннан кейін немесе қылмыстық іс материалдарымен танысу кезінде қорғаушыларды ауыстыруды жүзеге асыруға тыйым салу мүмкін емес. Бұл жағдайда алдын-алу шараларын жаңадан келген адвокатқа іс материалдарымен танысудың ақылға қонымды мерзімін анықтау түрінде қолдану өте орынды болады, ал О.И. Андреева, Т. В. Трубникова мұндай реакция шамадан тыс болмауы керек және «кек алу сипатына» ие болмауы керек деген ұстанымдарымен келісу керек [125].

Осылайша, қылмыстық іс материалдарымен танысу құқығы айыпталушының қорғалу құқығын жүзеге асыруының маңызды кепілі болып табылады, оны айыруға болмайды. Алайда, осы құқықты жүзеге асыру әдісін таңдау еркіндігі теріс қылықтың белгілі бір түрлерінің пайда болуына мүмкіндік береді, олардың орындалуы қылмыстық іс материалдарымен танысу уақытын кешіктіруге әкеледі.

Жоғарда айтылғандар негізінде, Ресей Федерациясынан заңнамасынан үлгі алып, күдікті мен қорғаушы белгіленген уақытта келіп қылмыстық іс құжаттарымен таныспаса, ондай жайт жүйелі түрде қайталанса, тергеуші бұл процесті тоқтатып, танысусыз қылмыстық істі аяқтауға мүмкіндік берілсе, ол заңнамада айқын көрсетілуі керек. Сонда қорғалушы тарап саналы түрде, олардың танысуынсыз қылмыстық іс ақталып қоятының біліп, дер кезінде, белгіленген уақытта келіп қылмыстық іс құжаттарымен танысар еді.

Сонымен қатар заңнамада көрсетілген «ақылға қонымды мерзім» дегенді нақтылау керек. Себебі ақылға қонымды мерзім дегенді әркім әрқалай түсінеді. Бір қорғаушы мен күдіктіге 1 томдық қылмыстық іс құжаттарымен танысу үшін 1 сағат жеткілікті болса, кейбіреулері үшін 1 күннің өзі аз болуы мүмкін. Сондықтан ақылға қонымды мерзімнің нақтыланғаны дұрыс болар еді. Сонымен қатар қылмыстық іс құжаттарымен танысу уақытын нақтылау керек. Бұл нақтылау деген әрине танысу уақытын шектеу деген сөз емес, тек нақты бір уақыт көрсетілуі керек. Мысалға: ақылға қонымды уақытпен 1-3 томдық қылмыстық істермен танысу уақыты 1- күннен аспау, 3-5 томдық қылмыстық іспен танысу 2 күннен аспау керек деген сияқты нақтылық керек.

Бұл көрсетілген ұсыныстарды әрине заң жүзінде реттеу керек. Заң шығарушы орган сот процесіне қатысты заң шығарған кезде қорғалушы тараптын, сот қатысушылардың мүдделеріне ғана көңіл бөлмей, мемлекеттін мүддесінде ойлап, мемлекеттік құзырлы органдарға процесті жүргізудің тиім жағында қарастырғаны оңтайлы болар еді.

ҚОРТЫНДЫ

Қазіргі кезеңдегі әлемдік өркениеттің дамуы кез-келген мемлекеттік бірлестіктегі, әлемдік қоғамдастықтағы динамикалық саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдай мен прогрестің жеке тұлғаның субъективті азаматтық құқықтарын қамтамасыз етумен байланысты екенін түсінумен қоса күрделі инновациялық процестермен сипатталады. Алайда, жеке адамның құқықпен реттелетін қажеттіліктерін жүзеге асыру мақсаттары мен нысандары үшін бостандық құқығын тану құқықтық қатынастардың барлық қатысушыларының теңдігіне кепілдік беретін тетіктерді әзірлеуді талап етеді. Осылайша, қазіргі азаматтық-құқықтық, әкімшілік, қылмыстық-құқық ғылымдарында, заңнамада және сот практикасында жеке тұлғаның субъективті құқықтары едәуір кеңейген кезде, субъектілер арасындағы құқықтық қатынастарды тиімді реттейтін, әділетсіз, жосықсыз, негізсіз, яғни құқықты зиянды пайдалану мүмкіндігін болдырмайтын принциптер мен нормаларды әзірлеу проблемасы өзекті болып тұр. Жалпы құқықты қай салада болмасын теріс пайдалану, басқа адамдарың құқықтарына кедергі жасауға алып келеді. Соның ішінде қылмыстық процесте құқықтарды теріс пайдалану тек үшінші тұлғаға ғана емес мемлекетке де зиян келтіретінін анықтадық.

Қазіргі уақытта құқықты теріс пайдалану мәселесі құқықтық қатынастарды жүзеге асырудағы ең өткір мәселе болып табылады. Сот практикасын талдау кезінде біз құқықты теріс пайдаланудың айтарлықтай санына тап боламыз, бұл әсіресе қылмыстық, әкімшілік және азаматтық құқықтық қатынастарда байқалады.

Қазіргі мемлекеттер доктринасында субъективті құқықтарды теріс пайдалануға жол бермеу қағидасы және оған арналған нормалар әлемдік азаматтық өркениеттің дамуындағы жаңа кезеңді сипаттайтын сапалы жаңа моральдық-құқықтық категориялар ретінде қарастырылады және түсіндіріледі. Демек, құқықтарды теріс пайдалану мәселесінің өзектілігі осы диссертация тақырыбының өзектілігін растайды.

Заңнамаға белгісіз ұғымдарды енгізумен байланысты мәселелер уақыт өте келе бұл ұғымдар дамып келе жатқан нормативтік актілерге еңетіндігімен күрделене түседі. Көбінесе, бір құқықтық актіде қолданылатын, осы актінің мағынасынан алынған ұғымның анықтамасы басқа құқықтық актідегі сол терминмен белгіленген тұжырымдама үшін мүлдем қолайсыз болып шығады. Нәтижесінде құқықтық қатынастарға қатысушылардың, құқық қорғау органдарының және осы ұғымдарды түсіндіруге тырысатын ғалымдардың міндеті күрделене түсуде. Мәселе қандайда бір терминмен ұзақ уақыт бойы белгіленетін және мәні белгіленген деп санауға болатын құқықтық құбылыстың маңызды белгілерін дәл сипаттайтын анықтаманы әзірлеу арқылы шешілуі керек. Мұндай анықтама тұжырымдалғаннан кейін терминді дұрыс пайдаланбау жағдайларын анықтауға болады. Бұл жерде біз әрине «құқықты теріс пайдалану» терминің айтып тұрмыз. Ең бірінші бұл ұғымды қалыптастырсақ, бұл жағдайлар

кейіннен заң шығару процесінде ескерілуі керек. Қолданыстағы заңнамадан дұрыс емес қолданылатын терминдер мүмкіндігінше алынып тасталуы немесе анық түсіндірілуі керек, бұл әр нақты жағдайда оларды түсіну керек екенін көрсету арқылы белгісіздікті жояды. Мұны «құқықты теріс пайдалану» және «шикана» ұғымдарының анықтамаларын тұжырымдау кезінде қолдану керек.

Талқыланған құқықтық санаттардың белгісіздігі мен қате түсіндірілуінің себептерінің бірі соңғы жылдардағы нормативтік құқықтық актілерде «адалдық», «парасаттылық», «теріс пайдалану» және т. б. сияқты терминдерді негізсіз жиі қолдану болып табылады. Яғни бұл терминдерге анықтама берілмеген, бірақ бұл терминдерді құқықтық нормаларда жиі кездестіреміз.

Осылайша, осы ғылыми зерттеу жұмысында құқықтық қалыптасу дәуірінен бастап бүгінгі күнге дейінгі құқықты теріс пайдалану құбылысы туралы идеялардың даму тарихы қарастырылды; осы саладағы ғылыми зерттеулердің жай-күйіне қатысты тұжырымдар жасалды; субъективті құқықты теріс пайдалану, өкілеттіктерді теріс пайдалану теориясының мәселелері қарастырылды. Жалпы құқықтық маңызы бар құбылыс ретінде құқықты теріс пайдаланудың маңыздылығы мен ауқымын растайтын заңды теріс пайдалану ұғымы тұжырымдалды.

Ешкімнің құқықтары шектеулі болуы мүмкін емес, бірақ ешкім басқаларға қарағанда көп құқықтарға ие бола алмайды. Алайда, құқық иеленудің абсолютті еркіндігі болмайды, өйткені мемлекет пен қоғамда еркіндікке ие. Адамның көп құқықтарға ие болудың абсолютті еркіндігіне деген ұмтылысы осы құқықтарды теріс пайдалануға әкеледі. Сондықтан құқықтар мен бостандықтарға белгілі бір шектеулер бар, олар заңды тұлға құқығын нақты жүзеге асыру үшін заңмен кепілдендірілген. Кез-келген субъективті заң, субъектінің ықтимал мінез-құлқының өлшемі ретінде, оның мазмұны мен оны жүзеге асыру сипаты бойынша белгілі бір шекараларға ие. Бұл шекаралар кейбір әрекеттерді жасауға субъективті құқық басқа әрекетке қолданылмайтындығына назар аударуға мүмкіндік береді.

Құқықтық қатынастарды құқықтық реттеу әдісі, белгілі бір құқықтық отбасына жататын құқықтық табиғатты және заңнамада «құқықты теріс пайдалану» санатын бекіту әдісін анықтады. Азаматтық және азаматтық іс жүргізу қатынастарын реттейтін құқықтың жеке салаларында теріс қылықтардың пайда болуының алғышарты берілген құқықтарды іске асыру еркіндігін білдіретін субъектілердің ерік-жігерінің дербестігі болды. Бұл жағдайда үшінші тұлғаларға, қоғамға және мемлекетке зиян келтіру мақсатында құқықты жүзеге асыруға тыйым салынды. Мұндай мінез-құлық «құқықты теріс пайдалану» деп аталды және құқық бұзушылықтың ерекше түрі болып табылады, оны жасағаны үшін құқықты қорғаудан бас тарту түрінде белгілі бір жауапкершілік шаралары қарастырылған. Қылмыстық іс жүргізу құқығын қамтитын құқықтың қоғамдық салаларында заң шығарушы жеке тұлғаларға заңмен қатаң белгіленген шектерде өздеріне берілген құқықтарды іске асыру

еркіндігіне кепілдік берді, бұл құқықты теріс пайдаланудың тәуелсіз мінез-құлық түрі ретінде мойындамады. Ерекшелік жекелеген шет елдердің, мысалы Швейцарияның қылмыстық іс жүргізу заңнамасы болды, онда субъективті құқықты теріс пайдалануға жол бермеу қылмыстық іс жүргізу принциптерінің бірі болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізудің мақсаты ретінде қылмыстық іс жүргізу, қылмыстан зардап шеккен адамдар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, адамды заңсыз және негізсіз айыптаудан, соттаудан, оның құқықтары мен бостандықтарын шектеуден қорғау заң шығарушының қылмыстық іс жүргізу қатынастарына қатысушылардың құқықтарының тізімін дәйекті түрде кеңейтуіне әкелді. Бұл әсіресе қорғаныс тактикасын басшылыққа ала отырып, қылмыстық іс жүргізу заңнамасында қарастырылған және тыйым салынбаған кез-келген әдістер мен құралдарды қолдана алатын күдіктіге қатысты болды.

Алайда, қылмыстық процесте, құқықтық дау жағдайында тараптардың әрқайсысы өзінің құқықтық мүмкіндіктерін іске асыру кезінде өз мүдделерін негізге ала отырып әрекет етеді, олар кейде басқа қатысушылардың мүдделеріне және тұтастай алғанда сот төрелігінің мүдделеріне қайшы келеді. Бұдан шығатыны, қылмыстық іс жүргізудегі диспозитивтілік көріністерінің бірі болып табылатын күдіктіге берілген құқықтарға билік ету бостандығы адамның құқықтары мен заңды мүдделерін тиімді қорғауға ғана емес, сонымен бірге әртүрлі теріс қылықтардың пайда болуына ықпал етеді. Дегенмен бұл ұғым отандық заңнамаларда көрсетілмеді. Алыс-жақын шет елдерде, көршілес Ресей Федерациясының Конституциялық Сотының қаулыларында, Жоғарғы Сотының актілерінде, қылмыстық сот ісін жүргізу кезінде қабылданған басқа да сот шешімдерінде «құқықты теріс пайдалану» терминін кездестіруге болады.

Қылмыстық іс жүргізудегі субъективті құқықты теріс пайдалану ұғымы мен белгілеріне қатысты қолданыстағы ұстанымдарды талдау негізінде осы мінез-құлықтың белгілері анықталды:

- 1) қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастарына қатысушыда өзінің заңды мүдделерін қорғау үшін ұсынылған ықтимал мінез-құлықтың мемлекет кепілдік берген шарасы ретінде нақты субъективті құқықтың болуы;
- 2) адам мінез-құлқының құқықтық нұсқамаларға сәйкестігі және нақты заңдық тыйым салулар мен міндеттерді бұзудың болмауы;
- 3) субъективті құқықты оның мақсатына қайшы жүзеге асыру;
- 4) субъектінің құқықты жүзеге асыру ниеті оның мақсатына қайшы келеді;
- 5) адамның өзіне берілген құқықтарды құқыққа сыйымды тәсілмен пайдалану мүмкіндігі;
- 6) басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне зиян келтіру.

Айта кету керек, бұл субъективті құқықты теріс пайдалану белгілер жиынтығы қылмыстық сот ісін жүргізуде заңды мінез-құлықты құқық бұзушылықтан ажыратуға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдалану деп қылмыстық іс жүргізу қатынастарына қатысушының мемлекетпен берілген субъективті құқықтарды олардың мақсатына қайшы келетін, басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, сондай-ақ құқықтарды заңды түрде жүзеге асыру мүмкіндігі болған кезде сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіретін жосықсыз іске асыруды білдіретін дербес мінез-құлық түрін түсіну ұсынылады.

Субъективті құқықты теріс пайдалану формальды және заңды, бірақ әлеуметтік зиянды мінез-құлық болғандықтан, ол мемлекеттің тиісті реакциясынсыз қала алмайды. Субъективті құқықты теріс пайдалануды жеңу жолдары процестің әртүрлі қатысушыларының құқықтарының тепе-теңдігін сақтауға және олар жүзеге асыратын әрекеттердің (әрекетсіздіктің) заңдылығын қамтамасыз етуге бағытталған субъектінің мінез-құлқына сыртқы әсер ету шаралары болып табылады. Мұндай шараларды алдын алу тәсілдері мен жолын кесу тәсілдеріне жіктеу керек. Бұл ретте ескерту деп негізгі мақсаты теріс қылықтың болу мүмкіндігін болғызбау болып табылатын заңнамалық және құқық қолдану қызметін, ал жолын кесу деп – тиісті мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың субъективті құқықты теріс пайдалану нәтижесінде туындаған теріс салдарларды болғызбауға немесе барынша азайтуға бағытталған қызметін түсіну керек.

Қылмыстық процесте субъективті құқықты теріс пайдаланудың алдын алу үшін ҚР ҚПК-не қылмыстық іс жүргізуге қатысушылар барлық іс жүргізу құқықтарын адал пайдалануы және оларды теріс пайдалануға жол бермеу үшін «адалдық принципін» бекіту ұсынылады. Бұл ретте мұндай норманы енгізу қылмыстық процестің өзге де қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделеріне, сот төрелігінің мүдделеріне зиян келтіретін мінез-құлықтың алдын алу және жолын кесу үшін жеткіліксіз; жеке адамның құқықтарын іске асыру тәртібін заңнамалық нақтылау, сондай-ақ құқықты теріс пайдалануға жол берген адамдарға қатысты белгілі бір ықпал ету шараларын белгілеу талап етіледі.

Субъективті құқықты теріс пайдаланудың алдын алудың тағы бір тәсілі-теріс пайдалану құралына айналған субъективті құқықты соттың уақытша шектеуі. Субъективті құқықты шектеу-бұл мәжбүрлеу сипатындағы шара, оның мазмұны құқықтық мүмкіндіктердің, еркіндіктің көлемін, демек, жеке тұлғаның әртүрлі мінез-құлқының нұсқаларын белгілі бір «шекті» күйге дейін азайту болып табылады. Сонымен қатар, бұл шара теріс пайдаланған адам үшін жаза немесе қосымша ауыртпалық емес.

Субъективтік құқықты теріс пайдаланғаны үшін белгілі бір қолайсыз салдарлардың туындау мүмкіндігі көрсетілген қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормалары, сондай-ақ лауазымды адамдар заңда белгіленген тәртіппен субъективті құқықты теріс пайдалану деп таныған процеске қатысушының заңды іс-әрекеттері (әрекетсіздігі) адамға қатысты субъективті құқықты шектеуді қолдану үшін негіз болады. Мысалы: сот шешімімен қылмыстық іс құжаттарымен танысу уақытын әдейі көрінеу созған кезде, оған нақты уақыт белгілеу, күдіктінің қорғаушыны негізсіз жиі ауыстыра беру фактісі орын алса, сот шешімімен оған тоқта қою, т.с.с.

Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің әртүрлі кезеңдерінде күдіктінің немесе оның қорғаушысының субъективті құқықтарын іске асыру тәртібін талдау нәтижесінде олардың субъективті құқықтарын теріс пайдаланудың нақты түрлері анықталды. Тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде теріс пайдалану қатарына жалған айғақтар беру, айғақтарды өзгерту, тергеу әрекеттерінің хаттамасына негізсіз, жалған ескертулер мәлімдеу жатады. Отандық қылмыстық процестің қағидаларына, күдіктінің іс жүргізу жағдайына, оның қылмыстық іс жүргізудегі мүдделерінің сипатына сүйене отырып, берілген құқықтарды тіпті осы нысанда жүзеге асыруға тыйым салуға, сондай-ақ айыпталушыға қорғау құқығын негізсіз шектеуге әкелуі мүмкін жолын кесу шараларын қолдануға жол берілмейді деп танылады. Сонымен бірге, үлкен қоғамдық қауіп – қатерге, үшінші тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, оның ішінде қылмыстық қудалау саласына қатыспағандарға зиян келтіруге байланысты ҚР ҚПК-не қылмыстың жеке құрамын-әдейі кінәсіз адамды айыптауды бекіту ұсынылады.

Тәжірибені зерделеу кезінде қорғалушы тарапынан субъективті құқықтарды теріс пайдаланудың, оның ішінде оның қорғаушысының қатысуымен жасалатын өзге де жағдайлар анықталды: күдіктіден жауап алу кезінде қорғаушының жүйелі араласуы және қорғаушының нұсқауымен күдіктінің дереу жауабын «дұрыс жауаптарға» өзгертуі, қорғаушының қылмыстық процестік әрекеттерге дәлелсіз себептермен келмеуі, күдіктінің қорғаушыларды бірнеше рет негізсіз ауыстыра беруі, күдіктінің жауапқа тартылмайтының біле тұра, қудалау органың адастыру мақсатында әдейі жалған көрінеу айғақ беруі, қылмыстық іс материалдарымен танысу уақытын көрінеу созу, т.б. Осы көрсетілген субъективті құқықтарды теріс пайдаланудың алдын алу мақсатында қылмыстық іс жүргізу заңнамасында мынадай ережелерді бекіту ұсынылады:

1. Қорғаушының қылмыстық тергеу әрекеттерге келмеуі кезінде, сол тергеу әрекеті жүргізілуге тиісті хаттамаға белгі қойылып, қорғаушыдан келмеу себебіне дәлелдеме талап ету, ол дәлелдемені қылмыстық іс құжаттарына тігу (Мысалға: аруыған себептен келе алмаса, арнайы медицина мекемесінен анықтама болу керек)

Қылмыстық іс қатысушыларының бәрі (жәбірленуші, куәгер, сарапшы т.б.) айғақ беру кезінде жалған айғақ берсе қылмыстық жауапкершілікке тартылады, бұл жайында алдын ала жауап беру кезінде ескертіледі. Тек қана күдіктіге бұндай ескерту жасалмайды, бірақ күдікті айғақ беруден бас тартуға құқылы деп көрсетілген, мәжбүрлі түрде айғақ алу заңнамада қарастырылмаған. Әрине бұл күдіктінің субъективті құқығы, бірақ күдікті айғақ беруге келіссе қаншалықты шынайы айғақ беретіні белгісіз, себебі, күдікті көрінеу жалған айғақ бергені үшін заңға сәйкес қандайда бір жауапкершілікке тартылмайды. Сол себепті тәжірибеде күдіктінің көрінеу жалған айғақ беріп, қылмыстық іс жүргізу органдарын адастырып жататын жағдайлар көптеп кездеседі. Күдіктінің шынайы айғақ бергенін анықтау тағыда қылмыстық іс жүргізу органдарына жүктеледі. Сол себепті егер күдікті тергеу барысында жалған айғақ беріп, ол кейін тергеу органымен анықталып жатса, күдіктінің бұл әрекетін «қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жай» деп танып, айыптау актісінде көрсетілуі керек және бұны ҚР ҚК 54-бабына қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар тізіміне еңгізу керек..

2. Күдіктінің қорғаушыны негізсіз ауыстыра беруінің алдын алу мақсатында, қорғаушыны таңдау және ауыстыру санын шектеу, егер қорғалушы мемлекет тарапынан тағайындалған болса. Ал қорғаушымен келісім бойынша жұмыс жасаса онда ондай мүмкіндіктен шектемеу керек. Яғни тергеушімен тағайындалған қорғаушы күдікті тарапынан ауыстыруға жатпайды.

3. Қылмыстық іс материалдарымен танысу кезеңінде күдікті іс бойынша барлық қолда бар дәлелдемелерді толығымен зерттеп қана қоймай, сонымен бірге берілген құқықты қылмыстық іс материалдарымен танысуды кешіктіру арқылы оның мақсатына қайшы пайдалануға мүмкіндік алады. Қылмыстық іс материалдарымен танысуды созудың белгілері тұжырымдалды: күніне материалдардың аз санымен (15-20 парақ) танысу; танысу рәсімінен бас тарту немесе негізсіз жалтару; қылмыстық іс материалдарымен қысқа мерзімге (күніне бір сағаттан кем) танысу. Қылмыстық іс материалдарымен танысуды кешіктірудің аталған белгілеріне сүйене отырып, осы құқықтық құбылысқа жалпы анықтама берілді: қылмыстық іс материалдарын негізсіз тым ұзақ, баяу зерттеу.

Сонымен қатар, кешіктіру белгілері табиғатта бағаланады, оларды анықтаған кезде жеке тұлғалық ерекшеліктерді, мәтіннің күрделілігін және басқа жағдайларды ескеру қажет. Осыған байланысты, субъективті құқықты теріс пайдаланудың осы түрін болдырмау үшін қылмыстық іс материалдарымен танысу құқығын ақылға қонымды іске асырудың уақыт шегін ҚР ҚПК-не еңгізу керек.

ҚР ҚПК 296-бабы 3-бөлімінде «Күдікті мен қорғаушыға істің барлық материалдарымен танысу үшін қажетті уақыт шектелмейді. Егер күдікті мен

қорғаушы істің материалдарымен танысу уақытын көрінеу созбаласа, онда сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам белгілі бір мерзімді белгілей отырып, прокурор бекіткен іс материалдарымен танысу графигін жасауға құқылы» деп көрсеткен. Бұл ретте осы нұсқамалардың тиімділігін арттыру мақсатында оларды мынадай нормалармен толықтыру қажет:

1) қылмыстық іс материалдарымен танысу рәсімін созуға тыйым салуды және іс бойынша іс жүргізуді жүргізетін лауазымды адамның күдіктінің және оның қорғаушысына осы талапты, сондай-ақ оны сақтамау салдарын түсіндіру міндетін;

2) тергеушінің қылмыстық іс материалдарымен алдын ала танысу кестесіне күдіктінің немесе оның қорғаушысының танысу рәсіміне келмеу фактілерін көрсету және танысуға келмеу себебін құжатпен дәлелдеуге міндеттеу. Егер адам белгіленген кестені бұзса және дәлелсіз себептермен танысуға келмесе, онда қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушының субъективті құқықты теріс пайдалануының жолын кесу мақсатында сот қылмыстық іс материалдарымен танысу үшін белгілі бір жолын кесу мерзімін белгілеуді ұсыну.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде күдіктінің де, лауазымды тұлғалардың да іс-әрекеттерін құқықтық реттеуді жетілдіру қылмыстық сот ісін жүргізу барысында жеке адамдардың мінез-құлқының ұйымдастырылуын қамтамасыз етуге, олардың қылмыстық процестің мақсаттарына қол жеткізуге кедергі келтіруіне жол бермеуге және сонымен бірге олардың ерікті түрде шектелуін болдырмай, жеке адамның заңды мүдделері мен құқықтарын қорғауға кепілдік беруге мүмкіндік береді деген қорытындыға келуге болады.

Сонымен жоғарда аталған құқықтарды теріс пайдалану қылмыстық сот ісін жүргізу принциптерін бұзады, оған қатысушылардың құқықтарын толыққанды іске асыруына кедергі жасайды. Сонымен қатар, тергеп-тексеру амалдарын толыққанды жүргізуге, сот төрелігінің заңды, әділ шешім қабылдауына да кедергі жасайды. Қандай жағдай болсада қорғалушы тарап өздерінің құқықтары мен заңды мүдделерін заңға қайшы келмейтін құралдармен және тәсілдерен қорғауға тиіс. Қылмыстық іс жүргізу барысында бұндай құқықтарды теріс пайдалануға жол бермеу мақсатында сот ісін жүргізу тәжірибиесінде жүрген адамдар мен ғалымдардың күш-жігерін, ақыл-ойларын біріктіріп ұйымдастырушылық-тактикалық шешімдер мен тәсілдерді әзірлеу керек. Бұл әрине еліміздің қылмыстық процестік заңнамасын жетілдіруді қажет етеді. Әсіресе қылмыстық процеске қатысушылардың субъективті құқықтарын қолдануының шеңберін бекіту керек. Бұл әрине заңмен берілген құқықтарына шектеу қою деген сөз емес, тек сол құқықтарын тиімді қолдануды негіздеу. Бұл сәтте қорғалушы тарапқа аса мән берілуі керек. Күдікті өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін заңға қайшы келмейтін құралдармен және тәсілдермен ғана қорғауға тиіс.

Жоғарыда көрсетілген құқықты теріс пайдануға жол бермеу мақсатында қылмыстық процеске «Адалдық қағидатын» еңгізу керек, бұл жағдайда қылмыстық процеске қатысушылардың іс жүргізу адалдығына тікелей сілтеме жасалады, оған сәйкес әркім адал және заңға сәйкес әрекет етсе, әр қатысушы құрметті және заңға бағынатын азамат болып табылады. Адамның заңға қарама қайшы жасаған әрекеті (әрекетсіздігі) тікелей оның мінез-құлқына байланысты. Сондықтан адамның мінез-құлқын бағалау үшін адалдық, адамгершілік, жақсылық пен жамандық идеясы, адалдық сияқты моральдық категорияларды қолдану қажет. Бұл адалдық қағидаты ҚР ҚПК-де көрсетілген басқа да қағидаттарға кедергі келтірмей, бір санатта орын алуы керек. Осылай моральдік категорияларды басты назарға алсақ, ұтымды әрі әділ процестік іс жүргізуге ие болар едік.

Ғылыми зерттеудің нәтижесінде құқықты теріс пайдалану түсінігі мен белгілері анықталды. Субъективті құқықты теріс пайдалану ұғымының шет елдердің заңнамасында дамуы салыстырылды. Сотқа дейінгі тергеп-тексері барысында субъективті құқықты теріс пайдалану түрлері жіктелді, оның алдын алу және жолын кесу бойынша ұсыныстар еңгізілді.

Ғылыми зерттеу нәтижелері отанымыздың қылмыстық іс жүргізу ғылымының ережелерін дамытады және қылмыстық сот ісін жүргізуде субъективті құқықты теріс пайдалануға байланысты мәселелерді одан әрі зерделеудің бастапқы нүктесі бола алады. Тек бұнымен ғана шетеліп қалмай ұсынылған тұжырымдамаларды сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын органдардың және соттың құқықты қолдану қызметінде, «Қылмыстық процес» курсының оқыту кезінде, көрсетілген пән бойынша оқу-әдістемелік кешендер мен құралдарды дайындау кезінде де қолдануға болады.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жылғы 30 тамыз // «Әділет» ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (жүгіну мерзімі 10.12.19)
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылдың 15 қаңтар VII шақырылымдағы Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзі. // <https://www.akorda.kz>
3. Вепрев В.С. Основания уголовно-процессуальной ответственности: автореф. дис..канд. юрид. наук : 12.00.09 / В.С. Вепрев. – Челябинск, 2006 г (20 с.)
4. Даровских О.И. Злоупотребление правом в уголовном судопроизводстве России / – Челябинск : ЦИЦЕРО, 2013 г
5. Желева О.В. «Злоупотребление обвиняемым субъективными правами и его преодоление в ходе предварительного расследования/ дис.... канд. юрид. наук/ Томс-2018 г.
6. Чечот Д.М. Субъективное право и формы его защиты.//, 1968. (13 с.).
7. Лазарева В.В. Общая теория права и государства : учебник / под ред. М., 2001. (182 с.).
8. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве // Известия Академии наук СССР. 1946. № 6. (424– 436 с.)
9. Юдин А.В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве. СПб. : Издат. дом СПб. гос. ун-та, (2005. 360 с./ 72 с.)
10. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М. : Статут, 2000. (411 с.).
11. Поротикова О.А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. М. : Волтерс Клувер, 2007 г. (256 с)
12. Грель Я.В. Злоупотребление сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе : дис. ... канд. юрид. наук. Новосибирск, 2006 г. (240 с)
13. Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, не злоупотребление гражданскими правами. М. : Лекс-Книга, 2002 г. (160 с)
14. Наумов А.Е. Злоупотребление правом: теоретико-правовой аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2010 г. (25 с.)
15. Избрехт П.А. Злоупотребление гражданскими правами в сфере предпринимательской деятельности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005 г. (27 с.)
16. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). М. : Юрлитинформ, 2007 г. (352 с./69 с.)

17. Зайцева С.Г. «Злоупотребление правом» как правовая категория: вопросы теории и практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Коломна, 2003. (25 с./ 155 с.).
18. Даровских О.И. Злоупотребление правом в уголовном судопроизводстве России. Челябинск : Цицеро, 2013. (152 с.).
19. Поротикова О.А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. М. : Волтерс Клувер, 2007. (256 с.)
20. Дженкс Э. Свод английского гражданского права. Обязательственное право. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. (303 с.)
21. Азаров В.А. Соотношение понятий «злоупотребление правом» и «уголовнопроцессуальное правонарушение» // Уголовная юстиция. 2017 г. № 10. (15 с.)
22. Морозова Л.А. Теория государства и права : учебник. М., 2002. (240 с.)
23. Трубникова Т.В. Злоупотребление правом в уголовном процессе: критерии и пределы вмешательства государства // Вестник Томского государственного университета. Право. 2015. № 3 (17). (69 с., / 74 с., / 76 с.,/ 78 с.)
24. Оксамытный В.В. Правомерное поведение личности. Киев, 1985. (С. 24.)
25. Дурново Н.А. Злоупотребление правом как особый вид правового поведения: теоретико-правовой анализ : дис.канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2006. (122 с.)
26. Ковалева Е.Л. Правомерное и противоправное поведение: их соотношение : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е.Л. Ковалева. – М., 2002. (25 с.)
27. Желева О.В. К вопросу о соотношении злоупотребления субъективным правом в уголовном судопроизводстве и правонарушения // Сибирские уголовно-процессуальные и криминалистические чтения. 2016. № 6 (14). (83-91 с.)
28. Элькинд П.С. Цели и средства их достижения в уголовно-процессуальном праве. Л., 1976. (143 с., / 86 с.)
29. Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права : учебник для вузов. М., 2000. (192 с.)
30. Римское частное право : учебник / под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. М., 2009. (66 с.)
31. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. М., 1997. (541 с.,/ 150 с., / 541 с.)
32. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты / в пер. и с примеч. И.С. Перетерского; отв. ред. Е.А. Скрипилев. М., 1984.(13 с.)
33. Институции Юстиниана / под ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова; пер. с лат. Д. Расснер. М., 1998. (479 с.)

34. Гай. Институции / под ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова; пер. с лат. Ф.М. Дыдынского. М., 1997. (368 с.)
35. Гартунг Н. История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России, приновренная к университетскому курсу. СПб., 1868. (20 с.)
36. Губарь, А.С. Шикана как особая форма злоупотребления правом [Электронный ресурс] / А.С. Губарь/ Вестник Пермского университета// - 2012. - №4.-)
37. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / пер. с англ. А. Гутермана // Гоббс Т. Избранные произведения : в 2 т. / ред., вступ. ст. и примеч. Е.М. Вейцмана. М., 1964. Т. 2. (156 с.)
38. Еллинек Г. Декларация прав человека и гражданина : пер. с нем. / пер. под ред. А.Э. Вормса. М., 1905. (81 с.)
39. Жюллио де ла Морандьер Л. Гражданское право Франции / пер. с фр. и вступ. ст. Е.А. Флейшица. М., 1958. Т. 1. (42 с.).
40. Доманжо В. Ответственность за вред, причиненный путем злоупотребления правом // Ученые записки Императорского Казанского университета. 1913. Кн. 5, май. (5 с.)
41. Burgerliches Gesetzbuch. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/bgb/> (das Datum des Zuganges: 10.03.2020).
42. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права / под ред. Д.М. Генкина; пер. с нем. И.Б. Новицкого. М., 1950. Т. 1, полутом 2: Введение и общая часть. (436 с.)
43. Швейцарское гражданское уложение 10 декабря 1907 г. / пер. К.М. Варшавского. Петроград, 1915.)
44. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М., 2009. (92 с.)
45. Hollywood Silver Fox Farm v. Emmett. URL: http://www.casebrief.wikia.com/wiki/Hollywood_Silver_Fox_Farm_Ltd._v_Emmett (access date: 03.03.2018).
46. Miller v. Jackson. URL: http://www.casebrief.wikia.com/wiki/Miller_v_Jackson (access date: 04.03.2020).
47. Zivilprozessordnung (ZPO). URL: http://www.gesetze-im-internet.de/english_zpo/english_zpo.html (das Datum des Zuganges: 20.02.2018).
48. Новый гражданский процессуальный кодекс Франции / пер. В. Захватаева. Киев, 2004. (544 с.)
49. Цит. по: Яценко Т.С. Категория шиканы в гражданском праве: история и современность. М., 2003. (41 с.)
50. Доманжо В. Вопрос об ответственности за вред, причиненный при осуществлении права, в проекте нашего гражданского уложения // Сб. ст. по

гражданскому и торговому праву : памяти профессора Г.Ф. Шершеневича. М., 1915. (434 с.).

51. Гольмстен А.Х. Юридические исследования и статьи. СПб., 1894. Т. 1: Общая теория права. Обычное право. Гражданское право. Торговое право. Гражданский процесс. (404–405 с.)

52. Гедда А.Н. Недобросовестность сторон в гражданском процессе // Журнал Министерства Юстиции. 1910. № 1. С. 4, 8–10; Васьковский Е.В. Курс гражданского процесса. М., 1913. Т. 1: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. (670 с.)

53. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву : Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». М., 2000. (245 с.)

54. Стойко Н.Г. Уголовный процесс западных государств и России: сравнительное теоретико-правовое исследование англо-американской и романо-германской правовых систем. СПб., 2006. (133 с.)

55. Головкин Л.В. Уголовный процесс западных государств / под ред. К.Ф. Гуценко. М., 2001. (24 с.)

56. Закон об уголовном судопроизводстве и общественном порядке 1994 г. //URL:<http://www.2uk.ru/business/bus90> (дата обращения: 03.03.2020 г.)

57. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / пер. с фр. А.В. Грядова. М., 2011. (460 с.)

58. Strafprozessordnung (STPO). URL: http://www.geetze-im-internet.de/english_stpo/english_stpo.html (das Datum des Zuganges: 05.03.2020).

59. Бойльке В. Уголовно-процессуальное право ФРГ : учебник : пер. с нем. / под ред. Л.В. Майоровой. Красноярск, 2004. (86 с.)

60. Трефилов А.А. Новый уголовно-процессуальный кодекс Швейцарии. М., 2011. (221 с.)

61. Шейфер С. А. следственные действия. Процессуальная форма и система. М., 2001. (18 с.)

62. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>

63. Даровский С. М. О совершенствовании порядка установления факта злоупотребления правом в уголовном судопроизводстве // уголовная юстиция. 2017. № 10. (31 с.).

64. Кузьмина О. В. процессуальное положение обвиняемого в суде первой инстанции и состязательность судопроизводства. // Адвокатская практика. 2003.№ 3. (22-24 с.)

65. Перлов. И. Д. судебное следствие в советском уголовном процессе . М., 1955. (157 с.)

66. Адаменко.В. Д. интересы обвиняемого по уголовному делу // Известия вузов. Правоведение. 1982. №2. (85-86 с.)

67. Касаткина С. А. признание обвиняемого. М., 2010. (87 с.) .

68. Закатов А. А. Ложь и борьба. Волгоград. 1984., (44 с.)

69. Сверчков В. заключение эксперта или неправильный перевод // закон. 2002. № 11. (9 с.).
70. Золотов Ю. М. Какой должна быть прокуратура? // Законность. 1998 г. № 4. (4 с.)
71. Быканов М. Ложь-враг справедливости // законность. 2006. № 5. (26 с.)
72. Владимир Л. Е. Учение о преступных доказательствах. Тула, 2000. (206-208 с.)
73. Смолькова И.В. Должен ли обвиняемый быть привлечен к уголовной ответственности за дачу заведомо ложных показаний? // Глагол правосудия. 2016. № 1 (11). (80 с.).
74. Головкин Л. В. Курс уголовного судопроизводства / ред.. М., 2017. (491с.).
75. Стойко Н. Г. Уголовный процесс в США : защита личных прав и свобод: учеб. пособие. СПб., 2006. (61-62 с.)
76. США. Конституция и законодательные акты: пер. с англ. С английского / сост. В. И. Лафитский; под ред. О. А. Жидкова. М., 1993. 766 с.)
77. Гродзинский М. М. кассационное и надзорное производство в советском уголовном процессе. М., 1953. (203 с.)
78. Владимир Л. Е. учение о преступных доказательствах: общая и особенная части. СПб., 1910. 198 с.).
79. Строгович М. С. курс советского уголовного судопроизводства. М., 1968. Т. 1: Основные положения советской уголовно-процессуальной науки. с. 427-428.).
80. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия / под ред. Д. А. Шестакова. СПб., 2003. с. 313.)
81. Уголовный кодекс Швейцарии / под ред. А. В. Серебрянникова. СПб., 2002. 266 с.)
82. Уголовный кодекс Испании / под ред. Н. ф. Кузнецова, Ф. М. Решетникова. М., 1998. 142 С.)
83. Петрухин И. Л. Имеют ли доказательственное значение ложные показания обвиняемого // Сов. юстиция. - 1965. - № 7. (с.15-17)
84. Degener Wilhelm § 136 a STPO und die Aussage freicheit des Beschuldigten // GA. - 1992. - № 10.
85. Мишин Г. К. О коллизиях уголовно-правовой и уголовно-процессуальной политики // Государство и право. - 2002.
86. Победкин А. В. Уголовно-процессуальное доказывание / А. В. Победкин. - М. : Юрлитинформ, 2009. (416 с.)
87. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов ; под ред. К. Ф. Гуценко. — 2-е изд. доп. и испр. - М. : Зерцало-М., 2002. - 528 с.)
88. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах. Части Общая и Особенная / Л. Е. Владимиров. — СПб. : Законоведение, 1910. (391 с.)

89. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов ; под ред. К. Ф. Гуценко. — 2-е изд. доп. и испр. - М. : Зерцало-М., 2002. - 528 с.)
90. Свод законов США // Уголовное право Соединенных Штатов Америки : сб. норматив. актов. -М., 1986. - С. 45-64.)
91. Бернам У. Правовая система США / У. Бернам ; науч. ред. В. А. Власихин. М. : Нов. юстиция, 2006. (1216 с.)
92. №3524-17-00-1/542 қылмыстық іс, Қарағанды облысы, Теміртау қалалық сотының мұрағаты
93. "Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации" от 18.12.2001 N 174-ФЗ (ред. от 08.12.2020) (с изм. и доп., вступ. в силу с 19.12.2020)//http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/84f60b02cdc9343bd14200069af71606e74a994/ (дата обращения: 18.01.2021).
94. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 17 июля 2019 г. N 28-П город Санкт-Петербург "по делу о проверке конституционности статей 50 и 52 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобой гражданина Ю.Ю.Кавалерова"
95. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 қарашадағы N 91 Заңы. (16.12.1966) // <http://adilet.zan.kaz/docs/K950001000> (жүгінген мерзім: 24.01.2021 ж).
96. Постановление Европейского Суда по правам человека от 4 апреля 2018 года по делу ("Коррейя де Матуш (Correia de Matos) против Португалии").
97. Даровских О.И. Злоупотребление правом в уголовном судопроизводстве. Челябинск, 2013. С. 82; Крусс В.И. Злоупотребление правом : учеб. пособие. М., 2010. (124 с./ 151 с)
98. Желева О.В. О причинах злоупотребления правом в уголовном судопроизводстве и путях его предупреждения и пресечения // Уголовная юстиция. 2017. № 10. С. 43–48.)
99. Волков А.В. Злоупотребление гражданскими правами. Проблемы теории и практики. М., 2009. С. 328.)
100. Крусс В.И. Злоупотребление правом : учеб. пособие. М., 2010. с.151.)
101. Дело «Санди Таймс (The Sunday Times) против Соединенного Королевства» : постановление ЕСПЧ от 26 апр. 1979 г., жалоба № 6538/74 // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. М., 2000. Т. 1. с. 201–202.
102. Леви Э. Введение в правовое мышление. М., 1995. с. 9.).
103. Дроздова Т.Ю. Добросовестность в российском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Иркутск, 2004. с. 14.)
104. Желева О.В. Юридические последствия злоупотребления правом в уголовном судопроизводстве // Проблемы правоприменения в современной России : сб. материалов всерос. науч.-практ. конф. Омск, 27 фев. 2015 г. Омск, 2015. С. 281–293; Желева О.В. Меры воздействия, применяемые законодателем

при злоупотреблении субъективным правом в уголовном судопроизводстве // Российское правоведение : трибуна молодого ученого : сб. статей. Томск, 2016. Вып. 16. (214–215 с.)

105. (Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальное принуждение. Воронеж, 1975 г. 32 с.)

106. (Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск, 1985. с. 54.)

107. (1 См., напр.: Морозова Л.А. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому и международному праву : материалы круглого стола журнала «Государства и право» // Государство и право. 1998. № 7. С. 26–27; Ягофарова И.Д. Понятие и пределы правового ограничения свободы человека (теоретико-правовой аспект) // Право и образование. 2004. № 3. с. 119–138 и др)

108. (См. подробнее: Желева О.В. Пределы усмотрения должностных лиц при квалификации злоупотребления субъективным правом в уголовном процессе // Российское правоведение : трибуна молодого ученого : сб. статей. Томск, 2017. Вып. 17. с. 268–269.)

109. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. // <http://adilet.zan.kaz/docs/K950001000> (жүгінген мерзім: 14.021.2021 ж.)

110. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве (теоретико-информационный аспект). Саратов, 1994. с 59.)

111. (5 Конституция Российской Федерации : проблемный комментарий / отв. ред. В.А. Четвернин. М., 1997. с. 30.)

112. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть : учебник / отв. ред. Б.А. Страшун. М., 1995. Т. 1–2. С. 119.)

113. Демирчян В.В. Ограничение права подозреваемого, обвиняемого на неприкосновенность личности и частной жизни в досудебном производстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2010. с. 9.)

114. По делу о проверке конституционности отдельных положений Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» в связи с запросом группы депутатов Государственной Думы и жалобами граждан С.А. Бунтмана, К.А. Катаняна и К.С. Рожкова : постановление Конституционного Суда РФ от 30 окт. 2003 г. № 15-П // СЗ РФ. 2003. № 44. с. 4358.)

115. Хартли Т.К. Конституционные принципы рыночной экономики. М., 1997. с.161)

116. Должиков А.В. Конституционные критерии допустимости ограничения основных прав человека и гражданина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Тюмень, 2003. с. 4-5.)

117. (Дело «Анчугов и Гладков (Anchugov and Gladkov) против Российской Федерации» : постановление ЕСПЧ от 04 июля 2013 г., жалобы № 11157/4 и 15162/05 // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. 2014. № 2

118. Дело Киприану (Kyprianou) против Кипра : постановление Европейского Суда по правам человека от 15 дек. 2005 г., жалоба № 73797/01. //URL: www.lawmix.ru/abrolaw/4880 (дата обращения: 08.02.2021).

119. Калинин Л.Д. К вопросу о злоупотреблении правами и их недобросовестном использовании в уголовном судопроизводстве // Адвокат. 2010. № 4. с. 5–9.)

120. Дело №3570-19-00-1/104 Октябрьский районный суд г.Караганды).

121. Мириев Б.А. Окончание предварительного расследования в уголовном процессе Российской Федерации: вопросы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук. Владимир, 2007. С. 96–97).

122. Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты / сост. В.И. Лафитский; под ред. О.А. Жидкова. М., 1993. С. 635.)

123. Дело «Матыцина (Matytsina) против Российской Федерации» : постановление ЕСПЧ от 27 марта 2014 г., жалоба № 58428/10 // Прецеденты Европейского Суда по правам человека. 2014. № 4 (04).

124. Дело «Дауссет против Соединенного Королевства» (Dowsett v. United Kingdom) : постановление Европейского суда по правам человека от 24 июня 2003 г., жалоба № 39482-98 // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. 2003. № 11.)

125. Андреева О.И., Трубникова Т.В. Злоупотребление правом в уголовном процессе: некоторые итоги исследования // Юридический вестник Самарского университета. 2017. Т. 3, № 4. с. 89 – 90 с.)

Қосымша № 1

Салыстырма кесте

Г.С.Мырзабекованың ҚР Қылмыстық кодексі және ҚР Қылмыстық-процестік кодексіне түзетулер бойынша магистірлік жобасына ұсыныстары

	Қолданыстағы редакция	Ұсынылатын редакция	Негіздеме
1	2	3	4
Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі			
	Заңнамада жоқ	<p>ҚР ҚК 54- бабы «Қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар», осы баптың 1-бөліміне қосымша тармақ қосу ұсынылады.</p> <p>Яғни, ҚР ҚК-нің 54-бабы, 1-бөлімі, 17 тармағы - «Күдіктінің қылмыстың мән-жайы туралы, қудалау органын адастыру мақсатында көрінеу жалған айғақ беруі»</p>	<p>Қылмыстық іс қатысушыларының бәрі жалған көрінеу айғақ бергені үшін қылмыстық жауапкершілікке жартылады, ал күдіктіні бұндай жауапкершілікке тарту қарастырмаған, осы жағдайды пайдаланып күдікті тергеу барысында жалған айғақ беріп, тергеу органын адастырады. ҚР ҚПК-нің 64-бабы, 9- бөлім, 8- тармақшасында күдікті айғақ беруден бас тартуға құқылы деп көрсетілген, мәжбүрлі түрде айғақ алу заңнамада қарастырылмаған. Әрине бұл күдіктінің субъективті құқығы, бірақ күдікті айғақ беруге келіссе қаншалықты шынайы айғақ беретіні белгісіз, себебі, күдікті көрінеу жалған айғақ бергені үшін заңға сәйкес қандайда бір жауапкершілікке тартылмайды. Сол себепті егер күдікті тергеу барысында жалған айғақ беріп, ол кейін тергеу органымен анықталып жатса, күдіктінің бұл әрекетін «қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жай деп қарастыру керек» және бұны ҚР ҚК 54-бабына қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар тізіміне еңгізу керек.</p>

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі			
	Заңнамада жоқ	<p>ҚР ҚПК 2-тарауы Қылмыстық процестің міндеттері мен қағидаттары.</p> <p>Адал процес жүргізу мақсатында, ҚР ҚПК-нің 2-тарауына қосымша бап еңгізу ұсынылады. Яғни, ҚР ҚПК 14-1 бабы «Адалдық қағидаты»</p> <p>3. Қылмыстық іс қатысушылары өздерінің барлық құқықтарын адал пайдалануға тиіс.</p> <p>4. Қылмыстық іс қатысушылары тараптардың құқықтарына нұқсан келтірмеуге тиіс</p>	<p>Қылмыстық процеске қатысушылар бір-біріне деген құрмет көрсетіп, құқықтарға нұқсан келтірмеу әдістері қарастырылған. Бұл ретте адам бойындағы адалдық, ар-ождан деген қасиеттерге назар аударылып, сол мақсатта ҚР Қылмыстық-процестің кодексінің процестік қағидаттарына, «адалдық қағидатын» еңгізу ұсынылады. Процестік адалдық қылмыстық-процестік заңнамада танылуға және нормативтік анықтамаға ие болуға тиіс. Әр қылмыстық процеске қатысушы «Өз міндеттерін адал атқару» деген анықтаманың болмау фактісін заңнамадағы олқылық ретінде қарау қажет. ҚР ҚПК бойынша қылмыстық процеске қатысушылар өздеріне берілген құқықтарын теріс пайдаланбай, құқықтарын адал іске асыруды қамтамасыз етіп, сонымен қатар мемлекет пен оның құқықтық органдарының қатысушыларының заңды жүзеге асыру шарттары мен тәртібін сақтап, адал процес жүргізуін кепілдендіреді.</p>